

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI**

O'ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI

O'ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI

Mavzu: O'ZBEK TILINI SO'Z – GAPLARNING O'RGANILISHI.

MALAKAVIY BITIRUV ISHI

Bajardi: Mamadaminova S.

Ilmiy rahbar: dots. Aliqulov Z.

Malakaviy bitiruv ishi o'zbek tilshunosligi kafedrasida bajarildi.

Kafedraning 2011–yil 20-maydagi majlisida muhokama qilindi va himoyaga tavsiya etildi (bayonnomasi №___)

Kafedra mudiri:

prof.A.Abdusaidov

Malaviy bitiriv ishi YaDAKning 2011-yil ----- iyundagi majlisidahimoya qilindi va ----- foizga baholandi (bayonnoma № ____)

YaDAK raisi:

A'zolari:

SAMARQAND - 2011

O'zbek tilini so'z – gaplarning o'rganilishi.

Kirish

“Ta’lim to’g’risida”gi Qonun “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” yosh avlodning mustaqil fikrlash va ijodiy tafakkur ko’nikmalariga ega bo’lishini ta’lab qiladi. Bunday ko’nikma va malakalarni shakllantirishning asosiy vositalaridan biri esa tarbiyalanuvchilarga o’zbek tili imkoniyatlari xazinasini ochish, undan ijodiy va unimli foydalanish ko’nikmalarini shakllantirish asosiy vazifalaridan biridir.

Umuman olganda til haqidagi fanning shakllanishi, odatda, XIX asrning boshiga to’g’ri kelib, tilshunoslikning eng asosiy, tub muammosi, jumladan so’z turkumi va gap bo’lagi, tilning tabiati, til belgisiningma’noda aloqadorligi, mantiqiy, gramatik va boshqa hodisa munosabati va hatto, til, lison va nutq munosabati, tilning sistemaviy xarakteri, sistema ekanligi, yaxlit strukturadan iborat ekanligi kichik sistemaning katta sistema tarkibiga kirishi, ular o’rtasida juda zich aloqa mavjudligi, bu aloqasiz, strukturasiz yaxlitlikning, yani tilning o’zi bo’lmasligi hamda unga yondashuvda ham doimo qadimdan boshlab sistema sifatida yo’l tutilganligi, shuningdek, tilning kelib chiqishi qamrab olinadigan bo’lsa, tilshunoslik fanining shakllanishi uzoq tarixga borib taqaladi. O’z davrida Mahmud Qoshqariy ham yunon va arab tilshunosligi ananasiga ko’ra so’zlarni uch guruhga ajratadi:

- a) ism;
- b) fe’l;
- c) yordamchi so’zlar.

Alisher Navoiy turk tilining shuhratini olamga yoyish bilan birga, umuman tilshunoslikning eng muhim masalasiga nisbatan o’z fikrini ham aytib o’tgan, o’z munosabatini bildiradigan, Alisher Navoiyning marfologik qarashi uning quyidagi

fikrlarda, talqinida o'z ifodasini topgan: so'zni uch turkumga ajratadi: fe'l, ism va yordamchi.¹

So'z doimo tilshunoslarning diqqat markazida bo'lib kelgan, Fitratning so'ziga jiddiy e'tibor berilganligi, ayniqsa, so'zga ham, avvalo, ma'no anglatish nuqtai nazaridan yondoshganligi, birinchi o'ringa mazmunni qo'yganligi, ya'ni ma'nodan shakilga qarab borganligi muhim. Olim, avvalo, so'zga ta'rif beradi: "So'zga bir ma'noni bildirgan tovush to'dasi", o'ziga xos maxsus ohangi va bosimi bo'lgan tovush to'dasi ",-degan fikr bildiradi.²

Tabiiyki, so'z fikr bayon qilishda eng asosiy vazifani bajaradi; fikrni gap ifoda qiladi, gap esa so'zdan tuziladi. Gap bilan so'z bir-biri bilan -----

Zich bog'langan buning orasida dilaktik qonuniyat mavjuddir. Har bir so'zning ikki tamoni mavjud bo'lib, bu uning ichki va tashqi tamonidir. Buning birinchisi – so'zning ma'nosi, ikkinchisi esa tovush tamonidir.

Har bir so'z shu ikki tamonning birligidan iborat. Demak, so'z – nutqning mastaqil bo'lagi, u ma'no va shkillanish jihatidan bir butunlikka ega. So'z sistematik va gramatik butunlikdan iborat... So'z laksikologiyaning ham, gramatikaning ham ob'yekti. O'z navbatida leksikologiya so'zining ma'nosi, bu ma'noning taraqqiy etish yo'lini, gramatika esa so'zning strukturasini, tarkibini, morfemasini, so'zning turkumga bo'linishini tekshiradi. Bular bir-birlari bilan uzviy bog'liqdir.

So'z nutqning eng asosiy bo'lakalaridandir, chunki insonlarning o'zaro aloqa-aralashuvida, fikrlashuvida eng muhim vazifani gap va so'z bajaradi. Demak, so'z fikr bayon qilishda eng asosiy vazifani bajaradi: fikrni gap ifoda qiladi, gap esa, so'zlardan tuziladi: "Til –kishi aloqasini eng muhim vositasi". Tilning asosiy materiali so'z bo'lib, u turli mano'larni ifodalashga xizmat qiladi. So'z orqali turmushning turli tomonlari, kishilik jamiyatining, insonning turmush

1. Замонавий ўзбек тили. Морфология.- Тошкент: Мумтоз сўз, 2008, 33-бет.

² Юкоридаги манба. 35-бет.

tajribalari aks ettiriladi. Soʻz predmet, harakat, holat kabi maʼnolarni, his tuygʻularni bildiradi.³

Soʻzlar maʼnosiga va grammatik xususiyatlariga – morfologik xususiyatlariga va sintaktik rolga qarab bir qancha toʻdalarga boʻlinadi. Soʻziarning bu toʻdalari soʻz turkumlari sanaladi sanaladi.

Soʻzning semantik belgisi uning predmet, belgi, harakat kabi maʼnolarni ifodalashidir: ot predmetni bildiradi va feʼl esa harakat va holatni bildiradi va boshqalar. Soʻzning sintatik belgisi uni gapda bajaradigan vazifasidir.

Har bir soʻz semantik va grammatik xususiyatlari bilan gapning maʼlum bir boʻlagi vazifasida kelishga mos boʻladi; har bir boʻlak uchun tipik soʻzlar – semantik va grammatik xususiyati bilan shu boʻlakka juda mos keladigan soʻzlar bor. Masalan, kesim uchun tipik soʻz –feʼl, aniqllovchi uchun tipik soʻz – sifat. Soʻz nutqda oʻziga tipik boʻlmagan holda qoʻllanilishi ham mumkin. Bu hodisa oʻsha soʻzning turkum vazifasida qoʻllanilishidir.⁴

“Hozirgi zamon oʻzbek tili” (1957) kitobida soʻzlar ... mustaqil soʻzlar, yordamchi soʻzlar, modal soʻzlar undov va minimallar.

Mustaqil soʻzlar: oʻz ayrim maʼnosida ega (predmet, belgi, miqdor, harakat kabi maʼnolarni bildiradi): oʻz ayrim urgʻusiga ega: yasaliş, turlanish, tuslanish kabi morfologik xususiyatlariga ega: gapning biror boʻlagi vazifasida qollaniladi, ayrim oʻrinlarda uning bir oʻzi bir gapni hosil qiladi.

Yordamchi soʻzlar yakka holda maʼno bermaydi, nutq ishidagina bilinadi: ular odatda oʻz ayrim urgʻusiga ega boʻlmaydi: morfologik soʻzlarning munosabatini koʻrsatadi, yoki soʻz (mustaqil soʻz) va gaplarning maʼnosiga bir oʻz boshqacha tus – ottenka berish uchun xizmat qiladi. Yordamchi soʻzlar mustaqil soʻzlardan tugʻilgan.

³ Ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент: Фан, 1957, 285-286-бетлар.

⁴ Ҳозирги замон ўзбек тили.- Тошкент: Фан,1957, 303-бет.

So'zlovchining aytilayotgan fikriga, voqiylikka munosabatini bildiradigan, balki, albatta kabi so'zlar modal so'zlar deyiladi.

Ushbu darslikka modal so'zlar, undov va mimimalar na mustaqil na yordamchi so'z turkumlariga kiritilmasdan, alohida so'z turkumi sifatida berilgan.

Modal so'zlar so'z – gap tarzida emas, balki so'z sifatida talqin etilganligini ko'ramiz.

Mustaqillik davridan buyon so'z-gap shaklida berilayotgan modal so'zlar, undov va taqlidiy so'zlar mavjud darsliklarda turlicha talqin etilganini kuzatish mumkin. ...Demak, so'ziarning gapda qanday gap bo'lagi bo'lib kelishi yoki gap bo'lagi bo'la olmasligi, qanqay so'zlar bilan aloqada kira olishi uning ma'nolarga va grammatik formalariga bog'liq bo'lgan hodisadir. Shuning uchun so'zlar uch belgini, semantik, morfologik va sintayik belgilarni nazarda tutgan holda turkumlarga ajratiladi. Bu belgilar hamma so'z turkumlarida bir xil darajada mavjud emas, albatta. ...Yordamchi so'zlarga ko'makchi, bog'lovchi, yuklama va modal so'zlar kiradi.

Undoshlar va taqlid so'zlar kishining his-tuyg'usi, istagining, tovush va harakatining atamasi bo'lmasa ham, uning bevosita ifodasi yoki obrazi bo'lgan so'zlardir. Bu guruh mustaqil so'zlar bilan yordamchi so'zlar orasida turuvchi va bir-biridan farq qiluvchi ikki xil so'zni: a) undov, b) taqlid so'zlarni o'z ichiga oladi.

Undoshlar va taqlit so'zlar gap bo'lagi sifatida ham, mustaqil so'z-gap sifatida ham qo'llaniladi.

Shu bilan birga, undoshlar yuklama bajaradigan vazifada ham kelishi ifodalanib, gap bo'lagi bo'la olishi jihatidan undovlar va taqlit so'zlar mustaqil so'zlarga o'hshamaydi ammo biror hodisaning atamasi bo'la olmaslik, yuklama bajara oladigan vazifada qo'llanilishi jihatidan esa yordamchi so'zlarga o'xshaydi.⁵

⁵ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили.- Тошкент: Ўқитувчи, 1978, ___-бет.

Boshqa sohalarda bo'lgani kabi hozirgi kunda so'z turkumlari bo'yicha yangicha qarashlarga sodir bo'layotganligini ko'rishimiz mumkin.

... Hozirgi kunda taqlid mustaqil so'z turkumi doirasida qaralmoqda. O'zbek tilining ichki tabiati hodisasi shunday baholanishini taqozo etadi. Zero o'zbek tilshunosligida 60- yillardayoq tasviriy so'z (harakat-holatga taqlid so'z) va taqlidiy (tovushga taqlid so'z) alohida so'z turkumi sifatida ajratilgan.

Umuman, bu davrga kelib so'zni mustaqil so'z turkumi, yordamchi so'z turkumi va alohida so'z turkumi (mustaqil so'z turkumi doirasiga ham, yordamchi so'z to'dasiga kirmaydigan alohida bir to'dani tashkil etuvchi so'z) tarzida tasniflash amalga oshirildi. Bu talqin XX asr boshlarida ham o'z qimmatini yo'qotgan emas. Bunda taqlitga munosabat ham o'ziga xos. Bugungi kunda taqlidning mustaqil so'zlik hususiyatini jiddiy ilmiy asoslash lozim. Taqliddan ot va fe'l kabi so'zning yangi bir qismini yasash mumkin. Shuningdek, u ba'zan otlashganda, ba'zan otlashmay turib ham gap bo'lagi vazifasida kela oladi. Biroq anashuning o'zigina uni mustaqil so'zlar qatoriga qo'llash uchun hali etarli emasga o'xshaydi. Albatta, taqlidning ot o'rnida qo'llanilishi boshqa hodisa-yu, mustaqil tushuncha ifodalash yoki mustaqil tushunchaga ishora berish boshqa hodisa, taqlidda bu xususiyat juda mavhum va g'ayritabiiy. Bu jihatdan u olmoshga o'xshaydi. Jumladan, u olmoshidan, umuman olganda, mavhum shaxs yoki narsa tushunchasi seziladi, iltang-biltang yoki taq-taq so'zida ham shunday holat kuzatiladi. Shunga qaramay, bu holat qanday baholanmasin, har holda o'zbek tilida alohida taqlid mavjud ekanligi u undoshdan farq qiladigan so'z sifatida ajralishi mumkin. Demak, taqlid alohida so'z turkumi.

Xuddi shu kabi undov ham, modal so'z ham o'siga xos xususiyatga ega. Nutqda turli hil vazifada qo'llanilishi mumkin. Modal so'z munosabat bildiruvchi kirish so'z vazifasida hamda gap bo'lib kelishi mumkin: undov so'z ham munosabat bildiruvchi his-hayojonni ifodalovchi gap, so'z-gap bo'lib kelishi mumkin. Bu bugungi kunda modal, undov va taqlid so'zlarni yahlit holda so'z-gap deyilishiga asos bo'ladi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash lozimki, tilshunoslikning eng dolzarb, mavzularidan biri bo'lgan til birligining imkoniyatini belgilash va bu imkoniyatning nutqda namoyon bo'lishini ochib berish masalasiga jiddiy e'tibor qaratishni taqozo etadi.

Istiqlol barcha fan sohasi bo'yicha jiddiy tadqiqot olib borishga keng yo'l ochdi. O'zbek tilshunosligini Evropa, ayniqsa, rus tilshunosligi andozasi ta'siridan xalos etdi. Natijada o'zbek tilshunosligi mustaqil tarzda, asosan, o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqib til hodisasini mustaqil baholash yo'lini tanlagani natijasida tadqiqot ko'lami kengayganligi sababli oraliq so'z turkumlari, ya'ni so'z gaplar to'g'risida turlicha qarashlar ilgari surilmoqda. Ularning mavqiyi o'zining fundamental tadqiqotini kutayotganligi yuqoridagilardan sezilib turibdi.

Modal so'zlarni so'z-gap deyishga asos bo'ladigan hodisa shuningdek, ular ot, sifat, ravsh, fe'l kabi mustaqil so'z turkumlariga, shuningdek yordamchi so'zlarga ham o'xshab ketadi.

Shunga qaramay, modal so'zlar mustaqil so'z turkumlariga ham kiritilmaydi, yordamchi so'z ham sanalmaydi. Modal so'zlar o'zmohiyatiga ko'ra so'z tiplarining alohida bir guruhini tashkil etadi. Nomunativlik vazifasi modal so'zlarga xos emas. Gap bo'lagi bo'la olmaydi. Ma'no va vazifasi jihatdan modal so'zlar bilan yordamchi so'zlar o'rtasida katta farq bor. Modal so'zlardan nisbatan mustaqillik mavjud bo'ladi.

Modal so'zlar shakljihatdan o'zgarmasligi bilan xarakterlanib, ular odatda butun gapga taalluqli bo'ladi va asosan kirish so'z bo'lib keladi. Shuning bilan birga modal so'zlar gapning biror bo'lagini ajratib ko'rsatish vazifasini ham o'taydi. Modalso'zning matndagi o'rni ko'pincha uning shu vazifasigabog'liq bo'ladi.

Umuman olganda, modallikning morfologik vasintaktik ifodalanish usullari grammatik mavhumlikka asoslangan bo'lsa, modal so'zlar bilan ifodalanishi leksik ma'noga tayanadi.

O'z navbatida undov so'zlar ham xuddimodal so'zlar kabi qo'shimchalar olib o'zgarmaydi. Ayrim undov so'zlar otlashganda, ya'ni ot vazifasida qo'llanganda egalik qo'shimchasini oladi.

Undovlar so'zlovchining his-hayajoni, buyruq va istagini, ta'kid va javobini ifodalaydigan yoki predmetlarning o'rin va vaqtga munosabatini ematsional ottenka bilan ko'rsatish uchun xizmat qiladigan grammatik kategoriyadir.

Undov ayrim so'z sifatida ma'lum bir predmet yoki uning belgisini ifodalamaydi, balki u his-hayojon kabi inson tuyg'usining so'zlarga bevosita gavdalanishidir. Undovning ma'nosi ma'lum bir o'rin, vaqt va sharoitda aniqlanadi. Bu jihatdan undovlar boshqa so'z turkumlaridan ajralib turadi.

Undovlar mustaqil ma'noli so'zlar bilan yordamchi so'zlar orasidagi bir kategoriya bo'lib, ularda leksik ma'no grammatik ma'nobilan dialektik birlikni tashkil qiladi. Undov ko'pincha nutqda modal ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladi.⁶

Taqlid so'zlar leksik va formal xususiyatlariga ko'ra alohida mustaqil gruppani tashkil qiladi. Bu gruppaga kiruvchi so'zlar his-hayajon, tuyg'i yoki buyruq-xitobni ifodalamaydi. Ular atrofdagi o'rab turgan muhitda (odam, hayvon, qush, jonsiz predmetlarda) uchraydigan ovoz (tovush)larni qayta tiklab, tovush obrazi sifatida, predmetlar harakati tasvirini

⁶ Ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент: Фан, 1957. 510-бет

I BOB

SO'Z VA UNING XUSUSIYATLARI SO'ZLARNI TURKUMLARGA AJRATISHDA YANGICHA QARASHLAR

So'z-mavjudot, hodisa, tushuncha va ularning xossalarini anglatuvchi til elementi. So'zning tovush va ma'no tamoni bor. Har qanday so'z bir yoki bir necha tovushlardan iborat bo'lib, shu tovushlar tufayli moddiy tus oladi: talaffuz qilinadi va eshitiladi. Lekin har qanday tovush yig'indisi so'z bo'lavermaydi. Tovush yoki tovush birikmasi so'z bo'lishi uchun ma'noga ega bo'lishi, ya'ni bir til yoki sheva egalari shu tovushlar vositasida biror narsani bir-biriga anglatishi va anglashi shart. So'z odatda, ko'p ma'noli bo'ladi.

Tilda bir ma'noli so'z kam uchraydi. So'zning asl va ko'chma, lug'aviy terminologik va boshqa ma'nolari bo'lishi mumkun. Tovush so'zi (termini) tilshunoslikda bir artikulyatsiya bilan aytiladigan nutq bo'lganini bildiradi. Shu so'zning noterminologik ma'nolari esa (ovoz, shavqin va hk.) uning lug'aviy ma'nosidir.

Tildagi ba'zi so'zlar tovush jihatidan bir xil bo'lishi mumkun: ot (ism), ot (tashla), ot (yilqi) singari. Bunday so'zlar ma'nodosh, mutarodif so'zlar yoki sinonimlar deb yuritiladi. Kun va tun, kulmoq va yig'lamoq kabi qarama-qarshi ma'noli so'zlarga zid so'zlar yoki antonimlar deyiladi.

So'zlar grammatik xususiyatlariga ko'ra biror turkumga mansub bo'ladi va nutqda o'z turkumiga xos formalarda ishlatiladi. Masalan, olma so'zi ot turkumiga mansub bo'lib birlik (olma) va ko'plik (olmalar) formalariga, kelishik (olma-bosh kelishik, olmaning-qaratqich kelishigi va boshqalar), egalik (olma – I shaxs, birlik, olmaning – II shaxs, birlik) formalariga ega. So'zdan nutqning fikr anglatadigan birligi gap – tuziladi.

So'z birikmalari sintaktik kategoriya bo'lib, nutq jarayonida ikki va undan ortiq mustaqil so'zlarning semantik-grammatik birikuvidan hosil bo'ladi. So'z birikmasi gap hosil qilish uchun xizmat qiladi, ammo fikriy–intanatsion tugallikka ega bo'lmasligi bilan gapdan farqlanadi.

So'z birikmasi ikki xil bo'ladi: predikativ, nopredikativ. So'z birikmasi predikativ ega va kesmdan hosil bo'lib, gapni vujudga keltiradi; nopredikativ so'z birikmasi esa ikkinchi darajali bo'laklarning bosh bo'laklardan biri bilan yoki o'zaro birikuv yo'li bilan hosil bo'ladi.

So'z birikmasi erkin birikish xususiyati bilan turg'un so'z birikmalaridan farqlanadi. So'z birikmasida ikki xil – hokim va tobe elementlar mavjud. Tobe element hokim element ma'nosini turli tomondan aniqlaydi, izohlaydi, to'ldiradi va konkretlashtiradi.⁷

Ushbu ma'noda so'z turkumlariga quyidagicha ta'rif berilgan. So'z turkumlari – tildagi so'zlarning asosiy leksik-grammatik guruhlar. So'zlar ma'no va Grammatik xususiyatlariga, so'z yaxash va grammatik shakl yasash tiplariga muvofiq shunday turkumlarga ajratiladi: odam, mehnat, osmon, kitob kabilar ot turkumini; qizil, ko'k, oq, uchqur va boshqalar. Sifat turkumini: men, sen, u, hamma va b. olmosh turkumini; kel, ol, ishladi, o'qiyman kabilar fe'l turkumini; hali, yozda, necha va b. ravish turkumini tashkil qiladi va hokozo. O'zbek tilidagi so'zlar 11 ta turkumga bo'linadi. So'z turkumi dastlab ikki turga bo'linadi:

- 1) mustaqil so'zlar;
- 2) yordamchi so'zlar.

⁷ ЎзСЭ. Тошкент, 1978. 10.473. !???????

Mustaqil soʻzlarda ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish; yordamchi soʻzlarga modal soʻzlar, undov soʻzlar, koʻmakchilar, bogʻlovchilar va yuklamalar kiradi. (473-bet).

Soʻz va gap, yaʼni soʻz-gap deb yuritilayotgan model soʻzlar bu yerda ham yordamchi soʻz turkumi qatoriga kiritilgan. Bu oʻz navbatida uzoq davrdan buyon modal soʻzlarning oʻz muhim mavqeiga ega emasligidan dalolat beradi.

Tabiiyki, oʻz soʻz sifatida gap tarkibida ishtirok etganligi sababli gap toʻgʻrisida quyidagilarni koʻrsatamiz:

Gap – maʼlum til qonuniyatlari asosida Grammatik va intanatsion jihatdan shakillangan nutqiy birlik. Gap fikrning shakllanishi va ifodalanishi uchun qoʻllaniladigan vosita, voqeilikni va soʻzlovchining unga munosabatini ifodalash uchun ishlatiladigan soʻz va soʻzlar yigʻindisi. Gap fikr bayon qilishning eng soda shakli. Grammatik – intanatsion va fikriy jihatdan bir butunlikka hamda nisbiy tugallikka egaligi gapning muhim belgilaridandir. Predikativlik va intanatsion tushuncha gapning asosi boʻlib, bu vositalarsiz gap tuzulmaydi. Har qanday gap maʼlum maqsadni ifodalaydi. “Gapning boshqa turi-undov gapni xosil qiladi. Predikativlik gapning real borliq haqidagi xabar bayon qilishni bildiradi. Gapning ifoda maqsadiga koʻra turini belgilashda intanatsiyaning oʻrni katta. Intanatsiya gapni, nutqni fonetik jihatdan shakllantiradi, Grammatik – fikriy tugallikni, gapning modallik ottenkasini koʻrsatadi. Gap fikrni ifodalar ekan, bu fikrning voqeilikka munosabati va shuning bilan bogʻlanadi”. Gapning hamma turi tasdiq yoki inkor xarakteriga ega boʻladi.⁸

Yuqoridagilarga eʼtibor qaratiladigan boʻlsa, ularga hal boks talab munozarali masalalarni kuzatishimiz mumkin. Birinchidan, umuman, gapda mohiyatan uch guruhga ajratgan holda, yana boshqa turi, yaʼni undov gaplar ham mavjud deb eʼtirof etiladi. Ikkinchidan, gap boʻlishi uchun asosiy vosita predikativlik mavjud deyilgan holda, undov gaplarda predikativlik mavjud

⁸ ЎЗСЭ. III. Тошкент, 1972. 207.???????????

bo'lmasligi to'g'risida fikr bildirilmaydi. Modallik to'g'risida fikr yuritilgan holda modal so'zlarning modallik ottenkasi to'g'risida fikr bildirilmaydi. Umuman olganda so'z asosiy vazifani bajaradi.

Predmet yoki hodisa kishi oudiga aks etadi va tilda ma'lum shakllar bilan ifodalanadi. Kishi ongida aks etgan moddiy borliq, predmet yoki uning hossasi, hodisa yoki voqea tushuncha deb ataladi. Tushunchaning tildagi ifodasi so'zdir.

O'z navbatida so'z jamiyat a'zolari o'rtasida bir xilda tushuniladi yoki umumiy tushunchaga ega bo'ladi.

So'zlarning semantic strukturasini o'rganishda asosan uch metod mavjud. Birinchi metodga ko'ra sizning semantic strukturasini uning morfemik yasalihi bilan bog'lanadi. Ikkinchi metod so'zning semantic strukturasini uning sintaktik ishlatilishi bilan bog'liq ravishda tekshiriladi.

Uchunchi metod esa so'zning semantic strukturasini alohida, tilning shu so'zni o'z ichiga olgan leksik-semantik gruppasi doirasiga qaraydi. Bu uch metodni birlashtiruvchi umumiy xususiyat shuki, so'zning semantic strukturasiga til leksik sistemasining elementi sifatida qoraladi, bu so'zning nutqda, konkret situatsiyada ishlatilish tomonini aks ettirmaydi. Shu tufayli, keyingi davr tilshunosligida so'zning semantic strukturasini til belgisining funktsional ishlatilishi bilan bog'liq holda tadqiq qilinmoqda. Bunda "semantik uchburchak" deb ataluvchi tushunchadan foydalaniladi.

"Semantik uchburchak" so'z formulalarining yozuvdagi grafemalarining yig'indisi ekanligi bilan uning signifikat (so'zda ifodalangan tushuncha) va denotat (so'z atay oluvchi predmet) sistemasining elementi sifatida qaralganda, so'zning aloqasi nazarda tutiladi. So'z semantikasining nutqda ishlatilishi hisobga olinsa, bir yo'la fonetik va denotat tomoni o'rtasidagi aloqaga asoslanadi.

F.de Sassyur ta'limotida so'zning ifoda (akustik obrazi) va ma'no jihati ko'rsatilib, ma'no denotati (predmet) o'rtasidagi aloqa ochilmay qolgan edi.

Tilga belgilar sistemasi sifatida qarash natijasida paydo bo'lgan semiotic yo'nalish birlamchi (so'z va so'z birikmalari) va ikkilamchi (faza va gaplar) belgilarini farqlaydi.

Shuni alohida ta'kidlash, lozimki leksema lisoniy birlik bo'lsa, so'z uning nutqiy voqealanishi, nutqiy birlik. Shuning uchun leksima barcha lisoniy birliklarga xos bo'lgan tayyorlik, umumiylik, majburiylik kabi xossalarga, so'z esa nutqiy birliklarning tayyor emaslik, individuallik, ixtiyoriylik belgilariga ega.

Leksemaning tayyorligi va so'zning tayyor emasligini dalillovchi asosiy belgidan biri uning nutqda nomoyon bo'lishi uchun har doim tayyor turishi, so'zlovchi uni faqat ishga solishi talab etiladi.

Ko'rinadiki, leksema ma'lum bir tilda so'zlovchi ongida shakl va mazmunning yaxlitligi sifatida nutqqa chiqishga shay bo'lib turadi, ma'lum bir qonuniyat asosida, so'z yasash qolipi asosida nutq jarayonida hosil qilinmaysi. Masalan, o'zbek tilida so'zlovchilarning ongida, deylik "ruchka", "qizil", "o'n", "barmoq" leksemalari borliqdagi biror narsa, predmet, harakat, miqdor, belgi kabini ifodalovchi ongdagi tushunchaning in'ikosi sifatida ma'nolari bilan tayyor holda, so'zlovchining "buyrug'i"ni kutgan holda turadi. So'zlovchiga u ajdodlar tomonidan shakily va mazmuniy yaxlitlik sifatida "meros qilib qoldirilgan". So'zlovchi uning na shakl, na ma'no tomonini hamma uchun umumiy qilib o'zgartira oladi. Ularni nutq jarayonida boshqa bir ma'noda qo'llashi mumkun. Lekin til jamiyat ongida mazkur shakl bu ma'noni ifodalshga xoslanmaganligi uchun u umumiylik va barqororlik xossasiga ega bo'la oladi. Masalan, so'zlovchi "haykal" leksemasini "asar" ma'nosida qo'llashi mumkun. Mening haykalim bitdi, kabi. Ammo mazkur shaklga "asar" ma'nosi vaqtincha birikib turadi va bu birikish omonat bo'lganligi tufayli yashovchanlik kasb eta olmaydi.

Leksema so'z sifatida voqealanganda, o'zining bir qirrasinigina olib chiqadi.

So'zlovchi nutq jarayonida zarur bo'lgan birlikni o'xshash va farqli belgilari asosida paradigmadan tanlab, sintagmatik imkoniyati doirasida nutqda turli tuman kombinatsiya hosil qiladi. Nutqda leksemaning mohiyati hech qachon to'la-to'kis

voqelanmaganligi kabi sintagmatik imkoniyatning ham faqat zaruri voqelikka aylanadi. Zero, dealektika uqtirganidek, mohiyat bir hodisada bus-butun yuzaga chiqmaydi, imkoniyat to'la voqelanmaydi. Nutqiy voqealanish uning bir zarrasi, xolos.

Leksema so'zdan boyroq va kengroq. Biroq so'z nutqda turli "begona" – bevosita leksemaga aloqador bo'lmagan kontekstual hodisalar bilan "boyitilgan", nutqda voqealanish uchun shakillantirilgan bo'ladi. Leksemaning "boy"ligi "o'ziniki"dir. So'z esa, aytilganidek, o'z asosidagi leksemaga tegishli bo'lmagan boshqa nolug'aviy omillar –fonetik, morfologik, sintaktik, uslubiy mohiyatlar hamda nolisoniy xodisa zarralarini biriktirib, o'ziga tegishli bo'lmagan hodisalar hisobiga "boyiydi".

... Leksema va so'zga shunday ta'rif berish mumkun. Leksema, ya'ni so'z – ma'lum bir til jamiyati a'zolari ongida tayyor, umumiy va majburiy, shakl va ma'no birligidan iborat, yaxlitlangan, borliqdagi harakat. Narsa-predmet, belgi, miqdor kabilarni bildiruvchi tushunchalar va munosabatlarni ifodalaydigan, nutqda so'zlarni va Grammatik morfemalarni biriktiradigan lisoniy birlik. Leksema va so'z yasash qoliplarining nutqda reallashgan aniq shakl va ma'noga ega bo'lgan muayan ko'rinishi – so'z.⁹

O'zbek tilshunosligida shu vaqtga qadar to'g'ri va aniq yechimini topmagan, nihoyatda muhum bo'lgan masala – "turkumlik semasi"dir. Bu hodisaning mohiyatini to'g'ri belgilash so'z bilan bog'liq ko'pgina hodisalarning mohiyatini to'g'ri yaratishga yo'l ochadi, imkon beradi. Afsuski, shunday muhum masala o'zbek tilshunosligida shu vaqtga qadar o'z yechimini topganisha yo'q.

... Hozirga qadar o'zbek tilini sistema sifatida o'rganishga bag'ishlangan ishlarda so'zlarning ma'nosi va u bilan bog'liq hodisalarga, jumladanturkumlik semasi va uning mohiyati masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Biroq biron ishda u

⁹ Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент, 2009. 90-бет.

o'z yechimini aniq va to'g'ri yechimini topganicha yo'q, masala muammoligicha qolmoqda.¹⁰

Akademik A.Hojiyev lug'at tarkibidagi so'zlarni guruhlariga ajratishda, avvalo "turkum" va "turkumlash"ning o'zaro farqiga e'tibor qaratishni ta'kidlaydi. ... So'zlarni turkumlash haqida gap borar ekan, birinchidan, "turkum", "turkumlash" tushunchalarining boshqa (o'ziga yaqin) tushunchalardan (hodisalardan) farqini aniq, to'g'ri belgilash talab etiladi. Ikkinchidan so'zlarni turkumlashning mezon, kriteriysini aniqlash va shu mezon asosida turkumlashni amalgam oshirish kerak bo'ladi. Hozirga qadar ana shu ikki maqsadga erishilmaganligi tufayli turkumlash semasi, so'zlarni turkumlash hodisasi to'g'ri, aniq va talab darajasida hal etilgani yo'q. bu masalada mavjud bo'lgan xatoliklar, bir-biriga zid fikr-mulohazalar va turli chalkashliklarning asosi (sababi) ham ana shunda.

O'zbek tilshunosligida "turkumlik semasi" tushunchasi va atamasi yuzaga kelgunga qadar so'zlar lug'aviy ma'noga ega yoki ega emasligiga ko'ra avvalo mustaqil va yordamchi so'zlarga, o'z navbatida, mustaqil so'zlar "ot", "sifat", "fe'l" kabi turkumlarga yordamchi so'zlar "ko'makchi", "bog'lovchi", "yuklama" kabi turlarga ajratilar edi. Mustaqil va yordamchi so'zlarga xos xususiyatlarga ega bo'lmagan, ulardan farqlanuvchi so'zlar esa "undov", "taqlidiy so'z", "modal so'z" kabi turlarga ajratiladi. Shu faktning o'ziyoq ko'rsatib turibdiki, turkumlanish mohiyatan bir-biridan butunlay farq qiladigan til turkumlariga tadbiq etilar, ya'ni shunday birliklarning barchasi so'z turkumi bo'lishi tan olinar edi.¹¹

Xullas, mavjud manbalarda so'zlarni turkumlarga ajratishda turlicha qarama-qarshi fikrlar bayon etilganini kuzatish mumkun.

Prof. Sh.U.Rahmatullayev so'zlarni lug'at birliklari va grammatik birliklar deb ikki guruhga ajratadi.¹² Albatta bu fikrlarga qo'shilib bo'lmaydi, chunki lug'at

¹⁰ Хожиев А. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2007. №2 3- бет.

¹¹ Хожиев А. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. // «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. - Тошкент, 2007. № 3, 4 - бет.

¹² Rahmatullayev Sh. **Ko'rsatilgan asar.** 127-129 betlar

boyligini butun holda soʻz turkumlari deb nomlash bugungi kun nuqtai nazaridan toʻgʻri emas, ikkinchidan grammatik birliklarga kiritilganlar ham soʻzdan iboratdir. Shuning uchun lugʻat birliklarning turkumlanishi deyish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda soʻz turkumlarida leksika va grammatika, lison va nutq, til va borliq munosabatlari nihoyat darajada qorishib ketganligi uchun ularni tasniflash nihoyatda mushkuldir. Soʻz leksika uchun ham, grammatika uchun ham asosiy va zaruriy birlik hisoblanadi.

Madomiki, soʻz turkumlari oʻzida u yoki ba belgisiga koʻra ajratilgan soʻz guruhlari ekan, guruhlariga ajratishga doir muammolarni leksika, morfologiya va sintaksis bilan shugʻullanuvchi tadqiqotchilar oʻzlaricha hal etadi.

Oʻzbek tilshunosligida asosiy eʼtibor soʻz turkumlari tasnifiga qaratilib, soʻz turkumlarining oʻzaro munosabati, ularning kesishuv nuqtalari, yaqinlashuvi va uzoqlashuvi hanuz eʼtibordan chetda qolib kelmoqda.

Soʻz turkumi soni va tarkibini aniqlashda dunyo tilshunosligida boʻlgani kabi, oʻzbek tilshunosligida ham, soʻzlarning semantik, morfologik va sintaktik xususiyatini inobatga olish keng tarqalgan. Ammo hozirga qadar soʻzlarni turkumlarga ajratishda, asosan, ularning semantik xossasiga tayanish urf boʻlgan. Ayrim tilshunoslar tomonidan tasnifda mezon sifatida maʼnaviy va sintaktik belgi asos qilib olinadi.

Ayrim tilshunoslar ... mantiqiy qarama-qarshilikdan qochish maqsadida formal mantiqning borliq hodisasini tasniflashga qoʻyadigan asosiy talabidan biri boʻlgan “tasnifni faqat bir mezon asosida amalgam oshirish, tasnifning ikki belgisini bir paytning oʻzida qoʻllab, ularni qorishtirmaslik” qoidasiga rioya qilish lozim, - deb hisoblaydilar.¹³

Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, soʻzlarni hozirgi paytda semantic, morfologik va sintaktik belgisi asosida tasnif qilish odat tusiga aylanmoqda.

¹³ Sayfullayev R., Mingliyev B., Boqiyeva S., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi oʻzbek tili. – Toshkent, 2009, 177-bet.

Tabiiyki ma'lum bir semantikada, ma'lum bir morfologik belgi va sentaktik xususiyat mujassamlashgan bo'ladi.

Agar so'zda semantic, morfologik va sintaktik belgi butunlik tashkil etmasa, ularni atroflicha tasnif etish memkun emas.

Bugungi kun nuqtai nazaridan so'zlarni yuqorida ko'rsatilgan uch manba asosida tasnif etish tasnif etilmoqda.

.... Shuning uchun ayrim manbalarda, darslik va qo'llanmalarda mualliflar so'zlarni uch belgi birligi asosida tasnif qilib, asosan, ulardan biriga yetakchi, asosiy mezon sifatida tayanadi, shu bilan birgalikda, bir tasnifning o'zida tasnif asosini bir necha marta almashtiradi. Deylik, o'zbek tilidagi so'zlar tasnifda morfologik belgi yetakchilik qiladi.

Shu boisdan taqlidlar mustaqil so'zlarning barcha belgilariga ega bo'lsa-da, morfologik o'zgarmas so'z bo'lganligi uchun nomustaqil so'zlar sirasiga kiritib yuborilgan. Takidlash kerakki, uch mezondan hammasi ham so'z guruhlarini belgilashda bir xil mavqeiga ega emas. Bu, avvalo, so'zlarning sintaktik vazifalaridan yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki biror bir sintaktik vazifani bajarish imkoniyati barcha mustaqil so'z turkumida mavjud. Bu vaqtda so'z turkumlarini farqlash uchun emas, aksincha, ularni tenglashtirish uchun hizmat qiladi. Sintaksik vazifa nuqtai nazaridan mustaqil va yordamchi so'zlar ajraladi, xolos. Ammo bunda ham yordamchi so'z vazifasida qo'llanadigan ot yoki fe'l haqida gap ketganda chalkashliklar vujudga keladi. Nomustaqil so'zlarning ichki tasnifida ularning sintaktik vazifalarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, muayan sintaktik munosabatni ifodalsh ularning mohiyatini, kategoriya ma'nosini tashkil etadi.

Morfologik tasnifda so'zlarning ikki muhim jihati e'tiborga olinadi: so'zlarning shakl yasalishiga potentsial imkoniyat va muayan grammatik kategoriyal ma'no ifodalanishining ma'lum bir so'z guruhleri bilan bog'liq bo'lgan.

Birinchi jihatga ko'ra morfologik o'zgaruvchi va o'zgarmas so'z farqlansa, ikkinchi jihatga ko'ra so'zlarning morfologik guruhlari, so'z turkumlari ajratiladi.

Mustaqillik davriga kelib so'zlar yuqorida ko'rsatilganidek, semantic nuqtai nazardan quyidagicha tasnif etilmoqda.

- a) Mustaqil lug'aviy ma'noli so'z (fe'l, ot, sifat, son, ravish, taqlid);
- b) Nomustaqil lug'aviy ma'noli so'z (olmosh va so'z gap);
- c) Lug'aviy ma'nosiz so'z (ko'makchi, bog'lovchi, yuklama).

Olmosh anglatadigan ma'no u almashtirayotgan so'zning ma'nosi. Shu boisdan bu nomustaqil lug'aviy ma'noli so'z sifatida baholanishi lozim. So'z-gap (tasdiq-inkor, taklif, undov va modal so'z) esa hatto bir butun gap vazifasida ham kela oladi. Bu uning lug'aviy ma'nosiz so'zdan farqi, biroq kontekst yordamida lug'aviy ma'no anglatadi. Masalan,

- uyga bor.
- Mayli. Gapida mayli so'z – gapi boraman so'zi anglatgan lug'aviy ma'noga teng, nutqiy ma'noga ega. Biroq bu ma'no mustaqil emas.

So'zlarning morfologik tasnifi.

Bu tasnifga binoan so'zlar, aytilganidek ikki guruhga ajraladi:

- a) o'zgaruvchi leksema;
- b) o'zgarmas leksema.

O'zgaruvchi leksema lug'aviy shakl hosil qiluvchilarni qabul qila oladi. O'zgarmas so'z esa bunday xususiyatga ega emas. O'zgaruvchi leksemalarga fe'l, ot, sifat, son kiradi.

O'zgarmas leksemalarga esa, taqlid, ravish, ko'makchi, bog'lovchi, yuklama kiritiladi.

O'zgaruvchi turkum uchun tasniflovchi grammatik shakl mavjud. Masalan, otlarda son, sub'ektiv baho formalari, fe'llarda nisbat, o'zgalovchi, harakat tarsi, sifatlarda daraja. O'zgarmas so'z bunday shaklga ega emas.

Ushbu tasnifda olmoshga o'rin berilmagan, chunki u o'zi ishora qiluvchi barcha mustaqil so'z turkumiga xos o'zgarish tizimiga ega. Shuning uchun

olmoshning ot-olmosh, fe'l- olmosh, sifat-olmosh, son-olmosh kabi turimavjud, ot – olmosh sonlashadi (son kategorigasiga ega bo'ladi), fe'l – olmosh nisbatlanadi, tarzlanadi, o'zgalanadi, sifat-olmosh darajalanadi, son – olmosh son shakillarini qabul qiladi.

Leksemalarning sintaktik tasnifi.

Leksemalarning sintaktik tasnifida, asosan ularning nutqda boshqa leksemalar bilan bog'lana olish olmasligi, gap bo'lagi bo'lib kela olish olmaslik xususiyati o'z aksini topadi.

- a) gap bo'lagi bo'lishga xoslanmagan so'z: undov, modal, so'z-gap;
- b) gap bo'lagi bo'lishga xoslangan so'z: fe'l, ot, sifat, son, ravish taqlid, olmosh;
- c) sintaktik aloqa vositasi bo'lishda xoslangan so'z: ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.

So'z-gap boshqa so'z bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi; o'zi mustaqil gap bo'libkelish qobiliyatiga, ya'ni ajralganlik xossasiga ega. Mustaqil va yordamchi so'z sa bog'lanish xususiyatiga ega bo'lib, ulardan yordamchilar gapda alohida bo'lak bo'lib kela olmaydi, balki sintaktik jihatdan bog'lash vazifasini bajaradi. Mustaqil leksema esa mustaqil ravishda gapda gap bo'lagi bo'lib kela oladi.

O'zbek tili leksemalarining semantik, morfologik-sintaktik majmui nihoyat darajada serqirradir.¹⁴

Tabiiyki, so'z leksika uchun ham grammatika uchun ham asosiy va zaruriy birlik. Madomiki, so'z turkumi o'zida u yoki bu belgisiga ko'ra ajratilgan so'z guruhi ekan, uni ajratishga doir muammoni leksika, morfologiya va sintaksiz bilan shug'ullanuvchi o'zicha xal etadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'zbek tilshunosligida asosiy e'tibor so'z turkimi tasnifiga qaratilib, boshqa bir muhim masala – so'z turkumining o'zaro munosabatini uningkesishuv nuqtasiga yaqinlashuvi va uzoqlashuvi ko'p xollarda nazardan chetda qolib kelmoqda.

¹⁴ Sayfullayev R. va b. **Ko'rsatilgan asar.** 178-181 betlar

“Zamonovay o‘zbek tili. morfologiya”da to‘g‘ri ta‘rif etilishicha so‘z turkumlarini guruhlariga ajratishda quyidagi ta‘rif berilganini ko‘ramiz:

... So‘z turkumi son va tarkibini aniqlashda jahon tilshunosligida bo‘lgani kabi o‘zbek tilshunosligida ham so‘zning semantik, morfologik va sintaktik xususiyatni inobatga olish keng tarqalgan....

So‘z guruhiaro munosabatning ochilishi u yoki bu belgi asosida so‘z turkumining muayan turini ajratishga, tasnifini berishga olib keladi. Shuning uchun mantiqiy qarama-qarshilikdan qochish kelakligini inobatga olgan holda formal mantiqning borliq hodisasini tasniflashga qo‘yadigan asosiy talabidan biri bo‘lmish “tasnif faqat bir mezon asosida amalga oshirilishi lozim. ----- tasnifining ikki belgisini bir paytning o‘zida qo‘llab, uni qorishtirmaslik kerak”, - dega qoidaga qat‘iy rioya qilinishi darkor.

Shunday qilib, so‘z semantik, morfologik va sentaktik belgisi asosida tasnif qilinishi maqsadga muvofiq. Bu uch belgi har bir so‘zda dialect birlikni tashkil etadimi degan savol tug‘ulishi tabiiy. Boshqacha aytganda, ma‘lum bir semantikada ma‘lumbir morfologik belgi va semantik xususiyat mujassamma? Masalan, predmetni ifodalovchi so‘z ya‘ni (predmetlik ma‘nosi) son, kelishik, ekalik ma‘nosiga, shuningdek, sub‘ekt, ob‘ekt vazifasida keladi. Shu bilan birgalikda atributiv vazifada kelib, predmetning belgisini (tilla uzuk, qum soat), belgining belgisini (tovushdat, tez yovdan xafli) bildiradi.

Agar so‘zda semantic, morfologik va sintaktik belgi butunlikni tashkil etmas ekan, bunda u tasnif asosi bo‘lib, hizmat qila olmaydi. Zero, ziddiyatsiz bo‘lish faqat bir asosda amalgam oshiriladi. Shuning uchun ayrim manbaada, darslik va qo‘llanmada mualiflar so‘zni uch belgi birligi asosida tasnif qilishi, asosan, undan biriga yetakchi asosiy mezon sifatida tayanishadi, shuningdek, bir tasnifning o‘zida tasnif asosini bir necha marta almashtiradi. Demak, o‘zbek tilidagi so‘z tasnifida morfologik belgi yetakchilik qiladi. Shu boisdan taqlid mustaqil so‘zning barcha belgisiga ega bo‘lsada, morfologik o‘zgarmas so‘z bo‘lganligi uchun nomustaqil so‘z sirasiga kiritib yuborilgan. Yoki gap bo‘lagi sintaktik belgi asosida tasnif

etiladi, biroq qo'shma gap bo'linishida tasnif (etiladi) sintaktik belgi asosida boshlanib, semantic belgi bilan yakunlanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, qayd qilingan uch mezondan hammasi ham so'z guruhini belgilashda bir xil mavqega ega emas, albatta. Bu, avvalo, so'zning sintaktik vazifasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki biron bir sintaktik vazifani bajarish imkoniyati barcha mustaqil so'z turkumida mavjud. Bu vazifa so'z turkumini farqlash uchun emas, aksincha uni tenglashtirish uchun xizmat qiladi. Sintaktik vazifa nuqtai nazaridan mustaqil va yordamchi so'z ajraladi, xolos. Ammo bunda ham yordamchi so'z vazifasida qo'llanadigan ot yoki fe'l haqida gap ketganda, noaniqlik yuzaga keladi. Nomustaqil so'zning ikki tasnifida uning sintaktik vazifasini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, muayyan sintaktik munosabatni ifodalash uning mohiyatini, kategorial ma'nosini tashkil etadi.¹⁵

Garchi keyingi yillarda taqlid so'zlar mustaqillik xususiyatiga ega deb e'tirof etilsada, uning o'ziga xos morfologik kategoriyasi yo'q. Biroq o'zgarmas so'z ham emas. Taqlidning morfologik kategoriyaga ega bo'lishi gapda uning qanday bo'lak bo'lib kelishi bilan bog'liq.

So'z-gap boshqa so'z bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi, o'zi mustaqil gap bo'lib kelish qobiliyatiga ega, ya'ni ajralish xossasiga ega. Mustaqil va yordamchi so'z esa bog'lanish xususiyatiga ega, bunda yordamchi gapda alohida bo'lak bo'lib kela olmaydi, balki sintaktik jihatdan bog'lash vazifasini bajaradi. Mustaqil leksema esa mustaqil ravishda gap bo'lagi bo'lib kela oladi.

“Zamonaviy o'zbek tili. Margologiya” da lug'at tarkibidagi so'zlar semantik, morfologik, sintaktik nuqtai nazardan “yangicha” quyidagi ko'rinishda tartiblanadi:

I. Mustaqil so'zlar: *fe'l, ot, sifat, son, ravish taqlid, olmosh;*

II. Yordamchi so'zlar: *ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.*

¹⁵ Замоновий ўзбек тили. Морфология. –Тошкент: Мумтоз сўз. 2008, 390-391-бетлар.

III. Oraliq so'z: So'z-gap.¹⁶

Ammo shuni alohida takidlash lozimki, akademik litseylar, kasb-hunar kollejlari va umumta'lim maktablari uchun chiqarilgan darsliklarda boshqacha tasnif etilganini yuqorida ko'rdik. Bu degani o'zbek tilida so'z turkumlari, turkumlanish, mustaqil, yordamchi, oraliq so'z turkumlari, so'z-gaplar hozirga qadar o'z yechimini topmaganidan dalolat beradi. Bularning barchasini ilmiy asosda tasnif etish mutaxassislar oldida turgan dolzarb muammolardan biri ekanligidan dalolat beradi.

II. bob

So'z-gaplar. Oraliq so'z va turkumlari .

Zamonaviy tilshunoslikda so'zlarning turkumlarga ajratilishi semantic-morfologik-sintaktik belgilar asosida olib borilishi to'g'risida yuqorida to'xtalganimiz uchun ularning mustaqillik, yordamchilik, o'zgaruvchan, o'zgarmasliklari to'g'risida fikr yuritmasdan, hozirgi kun nuqtai nazardan leksikalarning ma'naviy belgilari, morfologik, sintaktik belgilarning ajralishining asosiy belgilari to'g'risidagi qarashlarni ko'rib chiqqan holda so'z-gaplarga bo'lgan munosabatimizni bildirishni maqsad qilib oldik.

Xususan, mualliflar tomonidan 2009-yilda nashr etilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili"da ular quyidagicha tavsif etilgan:

... 1. Fe'l ma'naviy belgilari: harakat holatni atash mustaqil leksemalari, morfologik belgilari: nisbatlanuvchi, o'zgalanuvchi, tarzlanuvchi sintaktik belgilari: cheklanmagan gap bo'lagi bo'la oladi;

Ajralishning asosiy belgisi: morfologik va ma'naviy.

2. Ot: ma'naviy belgilari: predmet vapredmetlikni atash mustaqil leksemalari;

¹⁶ Замоновий ўзбек тили. Морфология. – Тошкент: Мумтоз сўз 2008, 392- бет.

Morfologik belgilari: sonlashuvchi;

Sintaktik belgilari: cheklanmagan gap bo'lagi bo'lib kela olish;

Ajralishning asosiy belgisi: morfologik va ma'naviy.

3. Sifat: ma'naviy belgilari: belgini atash mustaqil leksemalari;

Morfologik belgilari: darajalanuvchi;

Sintaktik belgilar: cheklanmagan gap bo'lagi bo'lib kela olish;

4. Son: ma'naviy belgilari: miqdorni atash mustaqil leksemalari;

Morfologik belgilari: tartiblanuvchi;

Sintaktik belgilar: cheklanmagan gap bo'lagi bo'lib kela olish;

Ajralishning asosiy belgisi: morfologik va ma'naviy;

5. Ravish: ma'naviy belgilari: o'rin payt, tarz tusni atash mustaqil leksemalari;

Morfologik belgilari: darajalanuvchi;

Sintaktik belgilar: cheklanmagan gap bo'lagi bo'lib kela olish;

Ajralishning asosiy belgisi: morfologik va sintaktik.

6. Taqlid: ma'naviy belgilari: tovush yoki ko'rinishga taqlid mustaqil leksemalari;

Morfologik belgilari: o'zgarmaslik;

Sintaktik belgilar: cheklanmagan gap bo'lagi bo'lib kela olish;

Ajralishning asosiy belgisi: ma'naviy.

7. Olmosh: ma'naviy belgilari: ishora qiluvchi mustaqil leksemalar;

Morfologik belgilari: o'zgaruvchi;

Sintaktik belgilar: cheklanmagan gap bo'lagi bo'lib kela olish;

Ajralishning asosiy belgisi: ma'naviy.

8. Ko'makchi: morfologik belgilari: o'zgarmaslik;

Sintaktik belgilar: so'zni so'zga bog'lovchi, gap bo'lagi vazifasida kela olmaydigan so'zlar;

Ajralishning asosiy belgisi: ma'naviy va sintaktik.

9. Bog'lovchi: morfologik belgilari: o'zgarmaslik;

Sintaktik belgilar: so'zni so'zga bog'lovchi, gap bo'lagi vazifasida kela olmaydigan so'zlar;

Ajralishning asosiy belgisi: sintaktik.

10. Yuklama: morfologik belgilari: o'zgarmaslik;

Sintaktik belgilar: so'zni so'zga bog'lovchi, gap bo'lagi vazifasida kela olmaydigan so'z.

Ushbu darlikda so'z turkumlari orasida o'n birinchi yana yanato'rtta turni so'z-gaplar deb quyidagilar kiritiladi:

1. Modal:

- Munosabatni atash leksemalari;
- O'zgarmaslik;
- Ajraluvchilik (gap bo'laklari bilan munosabatgakirisha olmaslik);
- Ma'naviy va sintaktik.

2. Undov:

- His-hayojonni tasvirlash leksemalari.
- O'zgarmaslik;
- Ajraluvchilik (gap bo'laklari bilan munosabatgakirisha olmaslik);
- Ma'naviy va sintaktik.

3. Tasdiq va inkor so'zlari:

- Tasdiqva inkor ma'noli leksemalar;
- O'zgarmaslik;
- Ajraluvchilik (gap bo'laklari bilan munosabatgakirisha olmaslik);
- Ma'naviy va sintaktik.

4. Taklif so'zlar:

- Taklif ma'noli leksemalar;
- O'zgarmaslik;
- Ajraluvchilik (gap bo'laklari bilan munosabatga kirisha olmaslik);
- Ma'naviy va sintaktik.

Avvalo soʻz-gaplarning tamoillari toʻgʻrisida shuni aytish lozimki, garchi oʻzbek tilshunosligida soʻz-gaplarning mohiyati, turlari, ularning leksik materiali tasnifi, qoʻllanish xususiyati empirik asosda yetarlicha bayon qilinganiga qaramasdan, soʻz-gaplar qatoriga kirituvchilar hamon turli tuman ravishda oʻz ifodasini topmoqda. Biz bular toʻgʻrisida avval toʻxtalganimiz uchun ularni qaytarmasdan balki ayrimlarini keltirishni lozim topdik.

... Soʻzlar dastlab shunday toʻdalarga boʻlinadi: mustaqil soʻzlarning har biri maʼlum bir maʼnoni bildirish bilan harakterlanadi. Yordamchi soʻzlar yokka holda maʼno bermaydi, maʼnosi nutq ichidagina bilinadi, ular odatda oʻzayrim urgʻusiga ega boʻlmaydi; morfologik jihatdan oʻzgarmaydi. Ular mustaqil soʻzlarning munosabatini koʻrsatadi, yoki soʻz (mustaqil soʻz) va gaplarning maʼnosiga bir oz boshqacha tus-ottenka berish uchun xizmat qiladi. Yordamchi soʻzlar: koʻmakchi, bogʻlovchi vayuklama.

Soʻzlovchining aytayotgan fikrga, voqelikka munosabatini bildiradigan balki, albatta kabi soʻzlar modal soʻzlar deyiladi.

Undov va memimalar turli emotsiyalarni, taqlidlarni (masalan, tovush taqlidi) va shuning kabilarni bildiradi. Ular oʻz xususiyatlariga koʻra mustaqil soʻzlardan ham, yordamchi soʻzlardan ham ajraladi. Alohida kategoriyanı ayrim toʻdani tashnil qiladi.

Modal soʻzlar ayrim mustaqil soʻzga oʻxshab koʻrinsa ham, lekin ularning vazifasi yuklamalarga yaqin keladi: ular soʻzlovchining voqelik hodisalariga aytiladigan fikrga munosabatini bildiradi: aniqlik (toʻgʻri, u borgan edi), ishonch (shubhasiz, albatta), taxmin.gumon (balki.mazmuni) va bossshqalar.

Demak, bular mustaqil soʻzlar bilan yordamchi soʻzlar orasidagidagi ayrim bir soʻz kategoriyasidir. Modal soʻzlar formı jihatdan oʻzgarmadi va gsp boʻlagi boʻlolmaydi .

Undov va mimemalar turli emotsiyalarni , his-tuygʻularni bildiradigan soʻzlar (eh, oh kabi) ,hitob-chaqiriq soʻzlari (ey, hoy kabi), hayday uchun ishalatıladigan (beh, beh. Kisht, qurey-qurey) kabi soʻzlar ; shuningdek (taq-tuq)

kabi taqlid so'zlar. Bu kategoriyadagi so'zlarning taq-tuq tipidan boshqalari undovlar sanaladi, taq-tuq tipi esa mimemalar sanaladi. Mimemalar taqlid bildiradigan so'zlar bo'lib, bular ikki hol; 1) tovushga taqlid (taqir-tuqur kabi), 2) obrazga-holatga taqlid (yalt-yult g'ivir-g'ivir kabi).¹⁷

A.Nurmonov, A.Sobirov, Sh.Yusupovalar tomonidan nashr etilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida esa so'z-gaplar to'g'risida quyidagi ma'lumotni beradi. ...Mustaqil so'zlarga ham, yordamchi so'zlatga ham kirmaydigan, ularning har ikkisi xos belgini o'zida ma'lum darajada aks ettiradigan oraliqdagi so'zlar bor. Bunday so'zlar undov so'zlar, modal so'zlar, taqlid so'zlarni o'zichiga oladi.¹⁸

Umumta'lim maktablarining 7-sinf uchun darslikda esa so'z-gaplar undovlar, taqlid so'zlar, modal so'zlar, tasdiq va inkor so'zlar mustaqil so'z turkumlariga ham, yordamchi so'z turkumlariga ham kiritilmasdan tasnif etilganini ko'ramiz.¹⁹

Xullas mavjud manbalarda so'z-gaplar, oraliq so'z turkumlari hamon turlicha tamoyillar asosida ta'rif etilmoqda. Yuqorida ta'kidlanganidek keyingi yillarda ular so'z-gap deb e'tirof etilmoqda.

Mavjud har xilliklarga chek qo'yish maqsadida ushbu muammoga boshqacha qaraliyotganini ko'ramiz. ... Substansial yondoshuvda gapning eng kichik qurilish qolipi [Wpm] sifatida qayd etilgach, ziddiyotli, izohtalab nuqtalarga ega bo'lgan so'z-gapga ham "lison-nutq" tamoyili asosida yondashish zaruratin paydo bo'ldi va har bir gapning o'z qolipi mavjud bo'lgani kabi, so'z-gaplarning ham o'ziga xos muayyan bir lisoniy qurilish modeli bo'lishi shartligi e'tirof etiladi.

Til – sof lisoniy qobiliyat va imkoniyat. U tafakkurni shakillantirishga, kodlashtirishga xotirada qat'iy sistemaga tizib saqlashga, axborotni uzatish va qabul qilishga imkoniyat beruvchi muhim lisoniy-ijtimoiy-ruhiy kommunikatsiya vositasi. Tilda bosh ichki ziddiyat-atash-nomunativ va ifodalash-ekspressiv vazifalarning dialektiv birligidir.

¹⁷ Ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент: Фан, 1957. 303-304; 307-бетлар

¹⁸ Нурмонов А. ва б. **Қўрсатилган манба**. 164 –бет.

¹⁹ Muhmudov N. va b. **Ko'rsatilgan manba**. 96-108-betlar.

Lison – UMIS tabiatli lisoniy birliklarning serqirra, ko'p qavatli sathlaridan tashkil topgan barqaror, tashqi muhit ta'siriga o'ta sezgir, o'zgarish, rivojlanish va moslashish immanent qobiliyatni o'z ichida mujassamlashtirgan murakkab qurilishli ierarxik, sistemadir. Lison deyilganda, ma'lum bir jamiyatning barcha a'zolari uchun avvaldan (oldingi avlodlar tomonidan) tayyor holga keltirib qo'yilgan, hamma uchun umumiy va majburiy, fikrni ifodalash va boshqa maqsad uchun xizmat qiladigan birliklar hamda bu birliklarning o'zaro birikish qonuniyatlari yig'indisi tushuniladi.

Me'yor – lisonning ichki qurilish tizimiga nisbatan tashqi omil bo'lib, lisoniy imkoniyat – sinonimik qator, lisoniy birliklarning dublet, olloveriant va variantlari, sohaviy birliklardan har birining voqiylanish o'rne va xususiyatini belgilaydi.

Nutq – lisonning me'yor egaligidan o'tgan muayyan moddiy yozma, og'zaki, tasviriy, imo-ishora, signal va h.k. shakillarudan birida voqlanishidir.

Demak, lison dabilik va birikish qonuniyati farqlashadi.

Har qanday lisoniy birlik psixofizik tabiatli bo'ladi. Shu bilan birgaular ikki tomonining bir butunligidan iborat:

- a) lisoniy birlikning shakli, tashqi tomoni;
- b) lisoniy birlikning ma'lum bir vazifasi, ma'naviy qiymati. Lisoniy birlik UMIS sifatida mavjud ekan, umoddiylikdanholi bo'lmog'i lozim.²⁰

UMIS va AHVO munosabati dialektikaning (ya'ni butun borliq – tabiat, jamiyatva inson tafakkurining asosiy yashash) qonuniyatidan biri bo'lganligi sababli, u harbir fanda o'ziga xos tarzda xususiyatlashadi. UMISning tildagi tajallisi lison, AHVOniki esa nutq deb yuritiladi. lison va nutqning majmui til deyiladi.

Tilshunoslikda lisoniy va nutqiy jihatni farqlashga intilish ushbu fan bilan tengdosh. Chunki har qanday fan cheksiz hodisalahni umumlashtirishni o'z oldiga maqsad qilib quyadi. Xususiy hodisalar zamiridagi umumiylikni

²⁰ Sayfullayeva R. va b. Ko'rsatilgan manba. 33-betlar.

ko'rishga intilish bilishning har ikkala bosqichi (faxmiy va idrokiy) da ham mavjud. Shu hodisadan aytish mumkinki, bilishning fahmiy bosqichi mutlaq xususiylik bilan o'ralashib qolmaganligi kabi, idrokiy bosqich ham mutlaq umumiylikni UMLS ni tiklay olmaydi. Biroq har bosqich o'z vazifasiga ega. Chunki har bir davr o'z fani oldiga muayyan maqsad va aniq talablarni quyadi. Fanlarning taraqqiyoti shu davrning ilg'or falsafiy fikri, davr uchun yetakchi bo'lgan fan sohalarinig yutuqlari bilan uzviy bog'liq. Turli fanlarning manbalari ko'p qirrali bo'lganligi sababli, davrning yetakchi falsafiy fikri aniq fanlardan o'rganish manbaining qaysi tomonlariga alohida e'tibor berish lozimligini, borliqdagi mavjud qonuniyatlarni mantiqiy kategoriyalarda qay usulda aks ettirish yo'llarini belgilab beradi:

Shu asosda aytish mumkink, zamonaviy o'zbek tilshunosligining birinchi bosqichi dialektika nuqtai nazaridan, tildagi UMIS va AHVOni bir-biridan farqlamay tasnif etish bosqichi. Tilshunoslikda lison va nutqni izchil farqlab o'rganish avvalo, tilshunoslar V.fon Humboldt, B.de Kurtene va F.de Soss yur nomi bilan bog'liq. Lison va nutqning farqlanishi, tilga tizim sifatida yondashuv XX asr jahon tilshunosligida tub burilish sifatida baholanadi. Chunki umavjud qarashlarni tubdan o'zgartirib yubordi.²¹

Insoniyat tarixida fanlar taraqqiyot dialektikasi shuni ko'rsatadiki, har bir fanning taraqqiyoti uzluksiz "empirik" dialektik zanjirdan iboratdir. Bu zanjirning o'zgarish ob'ekti ularni umumlashtirish, ularning mohiyatini ochib berish, fanni ma'lum darajada turg'unlikdan chiqarish uchun emperik tahlilni ochishdir, mana shu zaruriyat fanda inqilobiy vaziyatni yuzaga keltiradi; shunday, avvalo, jonli mushohada, bevosita kuzatish vositasida o'rganilib, uning xususiyatlari, qirralari, tomonlari aniqlanadi, natijada bu xususiyatlar, dalillar, hodisalar to'planadi, saralanadi: to'plangan dalillar asosida aqliy, diolektik tahlil usullariga o'tish ehtiyoji paydo bo'ladi.²²

²¹ Sayfullayeva R va b. **Ko'rsatilgan manba** 32-b.

²² Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993, 27-б.

Mana shu nuqtai nazardan ham soʻz-gaplarga yangicha qarashlar vujudga kelmoqda.

Soʻz-gap umumiy atamasi ostida birlashtiriladigan soʻzlarning alohida belgilari mavjudki, ular shu belgisi bilan mustaqil, yordamchi soʻzdan shuningdek, yohud qoʻshma gapdan farq qiladi. Bular quyidagilar:

- 1) mustaqil holda gap boʻla olish;
- 2) gap tarkibida shu gapning biror boʻlagi bilan sintaktik aloqaga kirisha olishlik;
- 3) oʻziga xos gʻayriy oddiy maʼnoga ega boʻlish;
- 4) bogʻlamalar bilan birika olmasligi va shuning uchun mayl, zamon, shaxs-son shakillariga ega emaslik.

Soʻz-gap sirasiga shu toʻrt asosiy belgi bilan bir majmuaga birlashuvchi birliklar kiradi (bu tipdagi birliklar kirish soʻz vazifasida ham keladi, lekin ularning substansial belgisi – soʻz-gap boʻlib kelishi).

1. Mustaqil holda gap boʻla olish belgisi. Bu belgi yuqoridagi belgilar bilan chambarchas bogʻlangan. Oʻzbek lisoniy tizimi gapda maʼlim bir axborotni tashuvchi tasdiq-inkor, mayl-zamon, shaxs-son maʼno va munosabatini ifodalovchi tarkibiy qism zarur boʻlishini talab qiladi. Soʻz-gapda bunday tarkibiyqismni alohida-alohida ajratish mumkun emas. Lekin kesimlik maʼno va munosabatni soʻz-gapning oʻzida mujassamlashgan va ularning ichki mohiyatini tashkil qiladi. Bunday gaplarda kesimlik kategoriyasi maʼnolari hamda kesimlikgap markazi mavqeida kelishda-fikrni shakillantirish, ifodalash vazifasi bor. Ular gap sifatida voqeilanuvchi soʻzning leksik maʼnosida mujassam, shu sababdan bunday gapda kesimlik mavjud, ammo kesimlik shakli ifodalanmagan.

2. Soʻz-gap mustaqil gap boʻla olish qobiliyatiga ega boʻlganligidan bu soʻzga nisbatan semantik funktsional shakillangan soʻz-gap atamasi qoʻllaniladi. Bu atamadagi “semantik” tarkibiy qismi hodisaning lugʻaviy “maʼnaviy” tomoniga ishora qilib turadi. Gap markazi mavqeida kelgan bunday leksemaning ikki tabiiy xususiyati nomoyon boʻladi, yaʼni leksik birlik ham soʻz, ham gap. Bu atamaning

funktsional tarkibiy qismi esa soʻz-gapning sintiktik vazifa bajarishi faqat gap markazi vazifasida kela olishi bilan chegaralanganligini ifodalaydi. Demak, semantik-funktsional shakillangan gap grammatikshakillangan gap [Wpm] dan farq qiladi va kesimlik maʼnosi soʻz-gapda leksik birlikning yoki atov birligi [W] ning oʻzida mujassamlashganligi tifoqli lisoniy qurulish qolipi [W] sifatida namoyon boʻladi.

3. Soʻz-gapning oʻziga xos gʻayri oddiy lugʻaviy maʼnoga egaligi. Bu xususiyat quyidagilardan iborat:

- a) maʼno imkoniyati chegaralangan;
- b) grammatik shakilni talab qilmaydi;
- c) boshqa soʻz bilan birikish qobiliyatidan maxrum.
- g) gapda bajara oladigan vazifasi cheklangan.
- d) maʼnoli qismga ajralmaydi.

Shuning uchun ham bu tur leksemalar boshqa leksemalarga nisbatan gʻayrioddiy, biroq maʼno va vazifa jihatdan alohida barqaror til birligi hisoblanadi.

Aytilganlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish, taqlid soʻz turkumlari gapning istalgan bir boʻlagi vazifasida kela olsa, soʻz-gap vazifasida kela olsa, soʻz-gap vazifasida kela olishga xoslangan, bogʻlovchi, koʻmakchi, yuklama esa sintaktik aloqani ifodalash uchun xizmat qiladi.

Soʻz-gap tasnifi. Soʻz-gap ichida bir necha maʼnaviy guruhga ajratiladi:

- 1. Modal
- 2. Undov
- 3. Tasdiq-inkor
- 4. Taklif-ishora.²³
- 1. Modal.

²³ Sayfullayeva R va b. Koʻrsatilgan manba 279-28-betlar.

Modallar gap shakliga bir butun holda qo'shilib so'zlovchining o'zi anglatayotgan fikrninganiqligiga, chinligiga ishonch darajasini, voqeilikdan taajjublanishini, afsuslanishini ifodalaydi.

Modal so'zlar gap bo'laklari bilan odatda grammatik aloqaga kirishmaydi. Shunga ko'ramodal so'zlar asosan ko'rish so'z vazifasida keladi. Bunday sintaktik vazifa ko'proq fikrning aniqligini ko'rsatuvchi modal so'zlar guruhiga xosdir. Masalan, "Albatta, mening ota-onam bo'lganida, men ham o'shalarning yonida bo'lishni afzal ko'rardim", dedi o'ziga. (Sh.X. 280. Bundan keyingi barcha misollar Shukur Xolmirzayevning I tom. Saylanma asaridan va O'.Hoshimovning "So'qqa bosh bevoshka" asarlaridan olinadi).

Aksariyatmodal so'zlar nutq oqimida pauza bilan ajralib turmaydi, shunga mos holda ular yozuvda ham doimo vergul bilan ajratilavermaydi. Ammo bunday so'zlar ham gap bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydi, gapda ma'lum modallikni yuklaydi. "O'zi odamlarning tayini yo'q. Bir kun qarasang, yaxshi ko'radi, bir kun qarasang, yomon ko'radi. Fu! Balki yana bitta erga tegay, keyin yana kim yaxshi – Masturaxon yaxshi bo'ladi". (Sh.X. 283).

Darhaqiqat, qo'shnilar va tanish-bilishlarning unga munosabati avvalgidek davom etar. Mastura ularga erkalanar, u yana beihtiyor ravishda hurmat talab va mehr talab bo'lib qolgan edi. (Sh.X. 279).

Modal so'zlarni kirish so'zlardan farqlash kerak. Bu ikki tushuncha o'zaro teng emas: modal so'z morfologik hodisa bo'lsa, kirish so'z sintaktik hodisadir. Kirish so'z vazifasida turlicha turkumlardagi so'zlar kela oladi va ular shodlik, afsus kabi ematsional ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi; fikrning manbaini, ifodalanish tartibini, usulini ko'rsatadi. Modal so'zlar kirishso'z vazifasida qo'llanuvchi so'z tiblaridan biridir, xulas. Demak, har birkirish so'z modal so'zga teng bo'la bermaydi. Kirish so'z bilan modal so'zlarning o'zaro munosabati butun bilan bo'lak munosabatidekdir.

Modal so'zlar sinonimik kategoriyada bo'lishi ham mumkun: chamasi – chog'i- mazmuni; albatta-shubhasiz-so'zsiz; tabiiy-o'z-o'zidan; aslida – (aslan)-

haqiqatda (haqiqatan) –darhaqiqat kabi. Bunday boy sinonimika, so'zsiz, nozim ma'no ottenkalarini ifodalash talabibilan tug'ulgandir.

Sinonimik modal so'zlar o'zaro ma'no ottenkasidagina emas, balki nutqda qo'llanilishiga ko'ra ham farq qiladi. Masalan, ehtimol-balki-shekilli sinonimlarining qo'llanishida shaklli modal so'zi asosan gapning tugallanishida, balki modal so'zi asosan gapning boshlanishida keladi, ehtimol modal so'zining qo'llanish o'rni erkin, u gapning boshlanishida ham, ichida ham, tugallanishida ham kela oladi. Bundan tashqari, balki, ehtimol, modal so'zlari dialoglarda javob tariqasida yolg'iz qo'llana olsa, shekilli modal so'zida bunday xususiyat yo'q.

Modal so'zlar badiiy asarlarda odatda persanajlar nutqida ishlatiladi. Chunki modal so'zlar o'z qo'llanishiga ko'ra ko'proq so'zlashuv tiliga xosdir²⁴.

– voy, Gulya! Bormisan bu dunyoda? Voy, turmushga chiqdigmiz?

– uch oy bo'ldi.

– ...

– Albatta, to'ydan keyin Gavaya orollariga nikoy sayliga bordik (O'. H.175).
Dilfuza. Univermagmas, universitet. Chol. (Gulsaraga) Univermagda ishlasangiz, kollega ekamiz. Kontrakt tuzamiz. Balki biznes qilamiz. Bugun bayram. (O'. H.177).

– Mayli, ertaga borib olarman,– dedim hamon shubhalanib. Rosdan, shunsha pul qayerdan kelishi mumkin? (O'. H.177).

So'z-gap shaklida qo'llanuvchi modal so'zlarning ma'no turlarida ham ma'lum bir sistema mavjud emas. Biz boshqa tasniflarga qaraganda SH. Rahmatullayev keltirilgan tasnifi ma'lum darajada to'liq bo'lganligi uchun modallarning ma'no turlariga asoslandik.²⁵

... 1. Fikrning aniqligini ifodalovchi modallar o'z nabatida quidagisha guruhlanadi:

²⁴ Hozirgi zamon o'zbek tili. –Toshkent: Fan, 1957, 487-b.

²⁵ Shavkat Rahmatullayev. Ko'rsatilgan manba. 135-138-betlar.

- 1) fikrning rostligini, realligini ifodalovchilar: darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatdan, tilhaqiqata kabi:

Haqiqatan, bu masalani Akobirdan oldin Mastura onasi bilan hal qilgan edi. (SH.X.279).

– O’zimning Mo’minchigim!–dedi erkanib.

– Men siz haqiqatan ham hech kimga alishmayman, jonim! Ana, bo’larkan-ku! Mo’mintoyning chehrasi bahor qiyoshdek charqlab ketdi. (O’.H.145).

- 2) Fikrning qat’iyligini ifodalovchilar: shubhasiz, so’zsiz, shaksiz kabi: Bu, shubhasiz, bizning yutuq “yuvamiz!” –dedim haydovchiga, -anchadan beri Chaqarning lag’moniga bormay qo’ydik-a?

- Bugun boramiz! Jigar kabobniyam sayratvoradi, azamat! (O’.H. 178).

- 3) anglatilayotgan voqelikning yuz berishiga ishonch bildiruvchi: albatta.

- Cho’rt poveri! – dedi ozod aka. – Endi “Plishi”ni ko’rsamko’nglim ayniydigan bo’ladi. Bahodir aka astoydil yalindi.

- Qo’yinglar endi, shu gap shu yerda qolsin, eshitgan quloqqa yaxshima.

- Albatta, deb tasdiqladi Ozod aka. (O’.H. 193).

4. Anglatilayotgan voqeylikning yuzagakelishi tabiiy ekanini ifodalovchilar: o’z-o’zidan, tabiiy kabi.

... O’z-o’zidan u Tursunoyni hamon sevadi! O’sha g’alati “ko’z boylag’ich” sevgisi bilan sevadi! (Sh.X. 329). Tabiiy Mansurjon hambujoyini tashlab ketolmasdi. Bu yerda uning ota bobolari o’tgan. (Sh.X.361).

- 5) Fikrning chinligi, realligini eslatuvchilar: rostdan, darvoqe, aslida, ba’zan: Rostdan bu yolg’on gap! – baqirib yubordi Berdiyori.

- Mana bu shipyonbachchadan chiqqan bu gap. Ho’, ko’zingni... (Sh.X.259).

2. Fikrning noaniqligini ifodalovchi modallar o’z navbatida quyidagicha guruhlanadi.

- 1) fikrning taxminiy ekanini ifodalovchilar: shekilli, chog’i, chamasi kabi.

Jarrohlik jarayonida dotsent falonchilar, assestent fismadonchilar, - deganimda “Informatsiya qiroli”-ning tinglayverib qulog’i, yozaverib qo’li charchab ketdi shekilli, toqati tog’ bo’lib so’radi. (O’.H. 51).

2) fikrning gumonligi ekanini ifodalovchilar: ehtimol, balki kabi: Boshqa payt bo’lganda Mastura, ehtimol, bu faryodga chidab turolmasdi. (Sh.X. 221).

3) fikrning tasmoli ekanini ifodalovchilar: xoy-naxoy, aftidan, mazmuni kabi.

... aftidan jiyani direktorini olib kelmoqchi ekan. Bechora bir qo’y so’yib, osh damlab o’tirdi. (Sh.X. 22).

4) fikrning chinligiga gumon ham, ishonch ham ifodalovchilar har qalay, har holda kabi.

To’g’ri, safdoshlarimizo’ng keldi degancha gurullab o’zini do’konga uradi. Nima zaril! Biz, har holda, intelligentmiz! Pedagogmiz! Unaqa ochko’zemasimiz... (O’.H. 65).

3. Ayrimmodallaryuz bergan voqea-hodisadan so’zlovchining taajubini, afsusini ifodalaydi: ajabo, attang,essiz, xayriyatkabi.

Ajabo, shu o’zimizningKenjamizmi? (O’.H. 51).

Men yerga qaradim. – Yo’q. – attang, attang – Nima edi? Deb qoldilar Zokir aka.

Ba’zan bir modal so’z takrorlanib keladi, bunday qo’llanilish ma’noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

- Yaxshi. Ko’klik qayerda ko’p bo’lsa, o’sha yerga boramiz.
- Mayli. Undov bo’lsa, mayli. (Sh. X. 20).
- Ovul bor, qatiq ichamizmi?
- Albatta, albatta, qatiq. Qatiqdan kim yuz o’giradi? Hademay kun qizib ketadi. (Sh. X. 25).

Ba’zan modal so’z ematsional ma’noni ifodalovchi so’z bilan birlikda qo’llanadi, bunday qo’llanish uchun ham ma’noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

Gap shundaki, o'zingiz tushinadigan xotinsiz, planimiz katta! Lekin sovxoz o'z moli bilan uzolmaydi. ... To'xtangda! Bizda individualniy plan deganiyam borda. Bu planni tushunasizmi?

- Bo'lmasamchi, albatta, albatta. (Sh.X. 211).

Ba'zan bir gapda birdn ortiq modal so'z qatnashishi mumkun. Bunday hol ko'proq so'zlashuv tilining xususiyatini aks ettiradi.

... Hanifa haqiqatdan ham, aeroport yonida xayrlashayotganida mag'rurlik va o'jarlik xalal berdi, chamasi, mazmunan biror narsa deyishga jazm eta olmadi. (Sh.X. 269).

Modallar asosan boshqa so'z turkumlaridan o'sib chiqqan.

1. Ot leksema shakldan o'sib chiqqan modallarning ko'pchilik qismini shular tashkil qiladi.

Bunda modal:

1) Tub leksema shaklga teng deb qaraladi: ehtimol kabi.

2) Asli arabcha leksemaning tushum kelishigi shakliga teng bo'lib, o'zbek tili nuqtai nazaridan tub dab qaraladi: haqiqatan (haqiqattan) kabi;

asli pudlog va leksemadan iborat bo'lib, o'zbek tili nuqtai nazaridan tub deb qaraladi: darhaqiqat (tojikcha dar pudlogi va arab tilidan o'zlashgan haqiqat leksemasidan iborat bo'lib, tojik tilida analitik grammatik shakilli leksemashakl sifatida dar haqiqat tarzida ajratib yoziladi), dar voqe (bu modal ham xuddi shunday tuzilgan: tojikcha dar pudlogi + arabcha voqe =darvoqe -haqiqatda) kabi.

4) asli "ot leksema" + atributiv shakl yasovchi" tarkibiga ega leksemashakldan o'sib chiqqan va ma'noli qismlarga ajratilmaydigan bo'lgan: Shubha – siz, shakl-li = shakilli kabi.

5) asli leksema va shakl hosil qiladigan morfemadan tuzilgan bo'lib, modal turkum birligi sifatida o'sib chiqqan, shakl hosil qiladigan morfemalar o'z grammatik mohiyatini yo'qotgan, ajratilmaydigan bo'lak.

2. Otdan boshqa turkum leksema shakllaridan o'sib chiqqan:

1) Sifat leksemashakildan o'sib chiqqan: tabiiy kabi;

2) Ravish leksemashakildan o'sib chiqqan: albatta kabi;

3) Tojikcha xoh –noxoh fe'l shaklidan o'sib chiqqan: bunda xoh-ista, no-ma = xoh – noxoh – ista – istama, o'zbek tilida har ikki qism oxiradagi h tovushi y tovushiga o'tgan, ya'ni ista – istama → tusmol.

4) Bog'lovchidan o'sib chiqqan: balki.

3. Birikmashakl hokim a'zosining ellipslanishi (tushurilishi) natijasida yuzaga kelgan: o'z-o'zidan.

4. Birikmashaklning modalga aylanishi bilan yuzaga kelgan: har qalay, har holda kabi.

Yuqoridagi bayon etilganlardan kelib chiqib, xulosa qilib aytganda modallik munosabatini bildiruvchi so'z-gaplarda so'zlovchining bayon etilayotgan fikrlarga munosabati – qat'iy ishonch, gumon, tahmin kabi ma'noni ifodalab keladigan so'z – modaldir.

Modal so'z o'z mohiyatiga ko'ra so'z tiplarining alohida bir guruhini tashkil qiladi. Nominativlik modal so'zlarga xos emas. Ular gap bo'lagi bo'libkelmaydi. Bu tomonlari bilan mustaqil so'z turkumlaridan farq qiladi.

Undov.

Undovlar maxsus turkum sifatida o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqa so'zlar guruhlaridan farqlanadi. Ular leksik jihatdan nominativlikni ko'rsatmaydigan so'zlar guruhida bo'lsa, grammatik jihatdan o'zgarmaydigan so'zlar qatoriga kiradi.

Undovlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular faqat umumiy gap mazmuni bilan ma'lum darajada bog'lanib, ba'zan u asosiy gapning ekvivalenti, ba'zan esa shu gapning umumiy sifatida qo'llanadi. Ular gap sastavida kelganda shu gapdan ifodalangan umumiy ma'noga so'zlovchining munosabatini bildiradi, unga emotsional bo'yoq beradi.

Undovlarning yana eng muhim xususiyatlaridan biri ularning undov gap sifatida, ya'ni so'z-gap sifatida qo'llanishidir.

Ular yolg'iz ishlatilganda turli xil his – tuyg'u, buyruq-xitob, rasm-odatlarni bildiruvchi so'z-gaplar sanaladi. Ammo yolg'iz undov orqali ifodalangan gap mazmuni eshituvchi uchun ham, so'zlovchi uchun ham noma'lum bo'ladi. Undov gaplar strukturasiga ko'ra birgina yoki bir necha undovlardan tashkil topgan bo'lishi mumkin. Hatto ba'zan birgina tovushdan tashkil topgan undovlar ham gap bo'lib kela oladi. Undov gaplar alohida gap sifatida ham, qo'shimcha gap sastavida ham boshqa gaplar bilan mazmunan aloqador bo'ladi. Ba'zan undovlar otlashish xarakteriga ega bo'ladi.

Undovlar anglatgan ma'nolariga ko'ra ikki katta guruhga bo'linadi: ematsional undovlar, imperativ undovlar. Bulardan tashqari, bu ikki guruhga ham kiritish mumkin bo'lmagan va alohidaguruhni tashkil qiluvchi undovlar ham bor. Bundan tashqari bir undovturli o'rinda turli xil his-tuyg'u bildirishi ham mumkin.²⁶

Undovlar mustaqil ma'noli so'zlar bilan yordamchi so'zlar orasidagi bir kategoriya bo'lib, ular leksik ma'no grammatik ma'no bilandiolektikbirlikni tashkil qiladi. Undov nutqda ko'pincha modal ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladi.²⁷

Undovlar og'zaki so'zlashuv, badiiy, qisman publisistik uslubdakeng qo'llanilib, rasmiy va ilmiy uslubda keng qo'llanish doirasi cheklangan. Nutq jarayonida so'zlashuvchilarning yoshi, amali nuqtai nazaridan undovlardan foydalanish ham ma'lum darajada farq qiladi. Xususan, o'zidan katta yoshdagilarga murojaat qilganda yoki ma'lum lavozimni egallagan shaxslarga uning qo'l ostida ishlayotgan shaxslarga uning qo'l ostida ishlayotgan shaxslar xoy deb murojaat etmaydi yoki balli undovi kattalar tomonidan kichiklarning qilgan yoki qilayotgan ishlaridan mamnunligini ifodalash, ular mehnatini baholash maqsadida ishlatiladi, lekin kichiklar tomonidan kattalarning ishlariga nisbatan bunday undov orqalibaho berilmaydi.

²⁶ Ўзбек тили грамматикаси. I том. –Тошкент: Фан, 1975, 592- бет

²⁷ Ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент: Фан, 1957, 510-бет

Prof.Sh.Raxmatullayev soʻz-gaplar deb yuritilayotgan ayrim soʻz turkumlariga boshqacha yondoshganligini koʻramiz. ...Adabiyotlarda modal soʻzlar, undovlar, taqlid soʻzlari mustaqil turkumlarga ham, yordamchi soʻzlarga ham kiritilmay, alohida-alohida tur turkum deb qaraladi.

Bulardan taqlid soʻzlari “tasvirbirliklari turkumi” nomi bilan leksik birlik turkumlariqatoriga kiritib tasvirlandi.

Modal birliklar vaundovlarni grammatik birlik turkumlari boʻlgani uchun bogʻlovchi va yuklama turkumlari qatoriga kiritib tasvirlaydi. Ushbu toʻrt turkum uchun umumiy belgi deb ularning grammatik maʼno ifodalashi va birikmaning, gap shaklining boʻlagi vazifasida kelmasligi taʼkidlanadi. Bu turkumlarning har biri oʻziga xos belgilari bilan farqlanadi.²⁸

Ushbu fikr toʻgʻrisida fikr yuritiladigan boʻlsa, birinchidan soʻzlarni morfologikjihatdan grammatik birliklar turkumini va ikkinchidan soʻz-gaplarni yordamchi soʻz turkumlari qatoriga kiritilishi maqsadga muvofiq emas deb hisoblaymiz.

Oʻz navbatida prof.Sh.Kahmatullayev undovlar toʻgʻrisida ham boshqacha yoʻl tutganligini koʻramiz.

... Undov deb avvalo kishining his-hayojonini bevosita ifodalaydigan tovush birliklariga aytiladi: oh, ek, uh, uf, e, be, voy, a, o, yye, he, hah, ehho, ohho, voydod kabi.

1. Undov bilan qanday his-hayajon ifodalayotgani koʻpincha aniq boʻlmaydi; undovdan keyin (baʼzan oldin) keladigan jumlaning mazmuni undov qanday his-hayojonni ifodalashni, qanday ohangda talaffuz qilishini koʻrsatib turadi.

Baʼzi undovlar aniq bir his-hayajonni ifodalanishga hoslangan boʻladi. Masalan, be-undovi rozi boʻlmaslik, qoʻshilmaslik kabi his-hayajonni iya undovi “ataylanish” kabi his-hayajonni ifodalaydi. Tinglovchining diqqatini tortish uchun ishlatiladigan hoy undovi ham aniq bir maʼnoni ifodalaydi.

²⁸ Rahmatullayev Sh. **Koʻrsatilgan manba.** 129-130- betlar

Ko'pchilik undovlar esa har xil ohang bilan aytilib, turli his-hayajonlarni ifodalashga xizmat qiladi.

2. Adabiyotlarda undovlarning ikkinchi ma'no turi deb xitob birliklariga aytiladi. Bular his-hayajon birliklaridan keskin farq qiladi: biror harakatni qilish-qilmaslikka ko'rsatma beradi. Shunga ko'ra ikkiga guruhlanadi: a) harakatni bajarishga chaqiruvchi undovlar; b) harakatni bajarmaslikka chaqiruvchi undovlar.²⁹

“Hozirgi zamon o'zbek tili”da undovlarning ma'nolari yetarli darajada o'z ifodasini topganligini uchratamiz.

His-hayajon undovlari: eh (ex), ox, oh, uh, hm (him, em), be, xo, he, e, ey, ha, uf, fu, tuf, dod, voy, hoh, obbo, ura, o'ho', o'hho', oho, (ohho), eha, (ehha), ie va shu kabilar.

Ular quyidagi ma'nolarni anglatadi.

1) Sevinch, mamnunlikni anglatadi.

- Eh, biram chiroyliki! (O'.H. 37).

2) Qayg'u, hafalikni anglatadi.

- E, yo'qol! –dedim alam bilan...

- Ie, tushib qopti! Dedim boshyalangligim endi esimga kelgandek sochimni changallab. (O'.H. 17).

3) Qo'rqinchni anglatadi.

- Ie, menda oltin nima qiladi (61).

4) Bezovtalanishni anglatadi.

- Hoh, qurub ketkur! – Menda fayf xondrit dollor, - dedim beshta barmog'imni ko'rsatib.

5) Taajubni anglatadi.

- Ie, ayajon, siz Hamidaxonning ayalari bo'lasizmi? (O'.H. 12).

- Ie, assalomu alaykum, kuyov to'ra!..

²⁹ Shavkat Rahmatullayev. Ko'rsatilgan manba. 138-bet.

- Ie, tanimadilar shekilli kuyov? – dedi u ranjib. – Qishloqqa borganlarida hamsuhbat bo'lgandik. Karta o'ynagandik. Pisra (O'.H. 77).

O'z navbatida ma, tiss, marsh, bos va sh.k. so'zlovchining eshituvchi shaxsga nisbatan buyrug'ini, istak-hohishini ifodalaydi.

Rasm-odat undovlari kishilarning uchrashishi, ayrilishi vaqtida so'zlovchining eshituvchiga nisbatan bo'lgan munosabatlarini ham ifodalaydi. Bular o'z navbatida boshqa so'z turkumlaridan undovga ko'chgan undovlardir. Ularga hormang, bor bo'ling, esonmisiz-omonmisiz, xayr, marhamat, salom kabilarni ko'rsatish mumkun.

- Marhamat oling! ...
- Bo'lmasam xayr, men daryo bo'yiga pristangga ketdim! (Sh.X.267).

Yuqoridagi ushbu so'zlar nutqda o'zlarini taalluqli bo'lgan so'z turkumlariga xos semantik va sentaktik xususiyatlariga ko'ra ham ishlatiladi. Undov vazifasida qo'llanganda o'zlarining o'sha xususiyatlarini yo'qotadilar.

Nutq jarayonida barakalla, ofarin, balli, rahmat, tashakkur so'zlar ham undov vazifasida qo'llanadi.

- ofarin, bor bo'ling!
- Uzur, bekam! – dedi Toshpo'lat yerga qarab.

Biror ish harakatni bajartirish maqsadida ishlatiladigan buyruq- hitob undovlari ma'nolariga ko'ra guruhlariga ajratiladi.

- A) chaqirish undovlari: kuch-kuch, goh, mosh-mosh, pish-pish, beh-beh, tu-tu, ti-ti, xov-xov va shu kabi.
- B) Xaydash undovlari: xayt, pish, kish, kish-kish, chuv, chu, chuk, xix va shu kabi.
- C) Xayvonlarni harakatdan to'xtatish yoki tinchitish maqsadida ishlatiladigan buyruq-xitob undovlari ham bor: dirr, tok, xo'o'sh, ho'o'q, ish va shu kabi.

Undovlar o'ziga xos sintaktik xususiyatlarga egadir. Ular bir tarkibdan iborat bo'lgan ayrim gap sifatida buyruq, istak, xis-hayajon kabi tuyg'ularni ifodalaydi. Bunday gap ega va kesimga bo'linmaydi.

Undov maxsus grammatik shakillarsiz ohang yordami bilangina gap yoki gap bo'laklaridan biri bilan bog'lanadi, birgada va uning ma'nosini kuchaytiruvchi vazifani bajaradi.

Takroriy emotsional undovlar, buyruq-hitob undovlari, urf odat va tabrik undovlaridan boshqa hamma undovlar ana shu vazifani bajaradi.

- E, xalqqa nima ta'sir qilar edi!
- Dedi G'olib. – turibdida, eski gabr...
- E, qarshimisiz, G'olibboy?! Menga maslahat berish o'rniga bu gabrning yonini olasizmi?
- Kim biladi, balki bu bir shayxning mozoridir? Balki bir eshonning, mo'llaning qabridir? Bo'lishi mumkunmi? Juda mumkunda! Shunaqa!
- He, qo'ysangizchi, men qayerdan bilay (Sh.X.94).

Undovlar otlashib ega, aniqllovchi, to'ldiruvchi, kesim vazifalarida qo'llanadi.

Taqlid so'zlar.

Tabiatda insondan tashqari juda ko'plab tirik jonzodlar yashaydi. Ularda ham o'ziga xos nutq aparati mavjud. Manashu nutq aparati yordamida ular turli tuman ovoz chiqaradi. Masalan, itlarning vovullashi, mushuklarning miyavlashi, tovuqning qoqoqlashi, qo'y-echkinining marashi, otning kishnashi, eshakning hangirashi hech birimizga yod emas.

Bundan tashqari tevarak atrofimizda beadat voqia va hodisalar sodir bo'lib turadi: narsalar bir biriga tegadi, uruladi. Natijada har xil ovozlar xosil bo'ladi. Inson o'z faoliyati davomida mana shu ovozlarga taqlid so'zlar atamasi bilan yuritiladi.

Prof. Sh.Rahmatullayev taqlid so'zlarni undovlarning bir turi deb ularni ikki guruhga ajratadi.

1. Harakatni bajarishga chaqiruvchi undovlar: chu, tis, hih, mok-mok, tu-tu-tu!

2. Harakatni bajarmaslikka chaqiruvchi undovlar: digg, tok, ish, ho'sh, hish.

O'z navbatida taqlidiy so'zlar semantik jihatdan, bir tomondan tovushga taqlidni, ikkinchi tomondan harakatga taqlidni yoki miqdor obrazni bildiradi.

Bobom quruq aravani tortishga ham modori qolmagan eshagini "hih-hih"lab yo'lga tushdi. Chiqib ketayotganda chol kampir pichir-pichir qila³⁰yotganini sezdim. Bobomning "a?" degani qulog'imga chalindi.

- pish-e! oyog'imga suykalgan mushukni bir topgan edim, "big'" etib uch qadamcha nariga borib tushdi.
- Oyim dik etib o'rnidan turdi.
- Voy-voy-voy soda mug'ambirey!
- Ikki qo'llab ushlab ko'zlarimga tikildi. Cholimni aytishicha- tabib sigirini ham sizlab gapirarkan "chu" demay, "chuying" derkan.
- Shoshma, qora ko'z, shoshma ... dirr! Ho'p!! ana bo'ldi. Ketdik.
- Chu, birodar. (O'.H. ikki eshik orasi).

Yuqorida takidlanganidek, ular xil guruhga ajratiladi. 1. Tovushga tahlid so'zlar. 2. Obrazga tahlid so'zlar.

1. Tovushga tahlid so'zlar kishilar, jonivorlar, narsa va hodisalarning chiqargan tovushlariga shartli ravishda tahlid qilish natijasida paydo bo'ladi: qars, tars-tars, tuk-tuk, qars-qurs, kirt-kirt, shilp-shilp kabi ularning bir qismi jonli (inson, hayvon va boshqa janvorlar), ikkinchisi esa jonsiz predmetlarning tovushlariga taqlid natijasida paydo bo'lgandir.

a) jonli predmetlar tovushlarga taqlid so'zlar: a) kishilarning harakatlaridan paydo bo'lgan tovushlarga taqlid so'zlar: -qah-qah etib kuldi. Kallang ishlaydimi, uka! To'chni adresga balo bormi? (O'.H. 126).

³⁰ Shavkat Rahmatullayev. Ko'rsatilgan manba 138-bet.

b) turli xayvon va janvorlar tovushiga taqlid so'zlar. Shunda xalqning yonginasiga boshi katta eshak tikan uchiga qanotlari qizil, ko'ksi sariq tog' bulbuli kelib qo'ndi va "chu-chu! Chu-lu-lu!!!" deb sayradi...

Xoliq bo'ynini cho'zib, yana uni sayrashini eshitdida:

- chu-lu-lu-lu! – dedi beihtiyor (Sh.X. 219).

2. Tovushga taqlid so'zlar eshitish bilan bog'liq bu hodisalarni ifodalasa, obrazga taqlid so'zlar ko'rish bilan bog'langan xodisalarni ifodalaydi. Predmetlarning holat, harakat, tashqi ko'rinishining hamda yorug'liq ta'sirining obrazi ifodasi sifatida maydonga kelib, tilda keng qo'llanuvchi lip-lip, yalt-yalt, pildir-pildir, hang-mang tipdagi so'zlar obrazga taqlid so'zlar hisoblanadi.

Turmushda harakat va holat formalari qanchalik ko'p bo'lsa, til ham ularni ifodalovchi so'zlarga shuncha boydir.

Obrazga taqlid so'zlar semantikasidagi har xilliklar ham o'z navbatida bir qancha guruhlarga ajraladi.

a) harakatni, uni harakteristikasini bildiruvchi obrazli so'zlar. Bu so'zlar ko'proq kishilarning, narsa va jonivorlarning yurishi va boshqa xil harakatlaridagi turli holatlarning obrazli ifodalanishi sifatida maydonga keladi: lip-lip, lop,liking-likang, ship-ship, qilpang-qilpang, salang-salang, jildir-jildir, lapang-lapang, g'ovur-g'uvur, dik-dik, lik-lik, xilp-xilp kabilar.

Kaklik lip etib kattakon bo'taning tagiga kirib ketdi. (Sh.X.222).

Hanifaning lablari uchdi, kipriklari pir-pir qilar, ko'zlaridan duv-duv yosh to'kildi.

b) kishi va boshqa prdmetlarning holatini, tashqi ko'rinishining tasvirini ifodalovchi so'zga taqlid so'zlar. Bular, asosan, narsalarning tinchlik muvozanat holatini tasvirlaydi.

- Ha-a-a-y, ginekdog-bor, indokrinolog bor... Ukajon bilishimizcha, siz xatga ko'p tikilasiz, to'g'rimi?

Zuxra jiq-jiq terlab, qizarib, pishib o'tirgan holda dong qotib turardi (Sh.X.8).

v) Yorug'liq tasvirini ifodalovchi taqlid so'zlar. Bu guruhga obzazli so'zlarning asosiy qismi to'satdan bo'lganlikni, keskinlikni, bir lahzalikni bildiradi.

Bundan tashqari obrazga taqlid so'zlarning yuqoridagi guruhlari kishi va boshqa narsalarning harakat va holatini ifodalasa, bu guruppa yorug'lik obrazini ifodalovchi so'zlar sifatida maydonga keladi:

U tiniq ko'kda suzayotgan to'lin oyga, jivir-jivir nuqra yulduzlarga, qor bosib yotgan cho'qqiga, pastga, soy bo'yidagi qorong'i olchazorlarga tikildi. (Sh.X.192).

Tovushga taqlid so'zlar tabiatda uchraydigan turli tovushlarga taqlidni ifodalaydi. Insonning turli holati va kayfiyati tufayli sodir bo'ladigan tovushga taqlid so'zlar: xax-xax/xa-xo-xa/ hi-hi-hi kulguga taqlid, xax-xax-xa... qattiq kuldi. Ali (O'.H. 37).

pix-pix- og'ir nafas olgandagi tovushga taqlid.

kasir-kasir –kasir-kasir ovqat chaynagadagi tovush.

qult-qult-suv (ummon suyuqlik) otgandagi tovishga taqlid.

bidir-bidir-tez gapirgandagi tovushga taqlid .

duk-duk-po'k-po'k-yurak urushiga taqlid (qo'rqqanda, hursandchilikda).

Hayvon va qush, hashoratlar chiqargan tovishga taqlid so'zlar.

vov - it xurishiga taqlid;

uv - it yoki bo'ri ulishiga taqlid;

irr - it yoki bo'riirillashiga taqlid;

mo'/mu – sigir ma'rashiga taqlid;

maa-baa – qo'y ma'rashiga taqlid;

miyov-miyov – mushukning miyovlashiga taqlid;

vaq-vaq – vuqiq-vuqir – qurbaqaning vaqillashiga taqlid;

vish-vish – ilonning vishillashiga taqlid;

quq-ququr-qu – xo'rozning qichqirishiga taqlid;

g'a-g'a-g'a-g'aq-g'aq –o'rdak va g'ozning g'aqillashiga taqlid;

qag'-qag' – qarg'aning qag'illashiga taqlid;
pit-pildiq – bedananing sayrashiga taqlid;
parr- qush uchgandagi parillashiga taqlid;
viz-viz-g'uv-g'uv – qo'ng'iz, ari va shu kabi hashoratlarning uchish
tovushiga taqlid;
g'uv-g'uv uchar bolari.³¹

Mavjud darslik va ilmiy adabiyotlarda ma'naviy guruhga ega bo'lgan
tasdiq-inkor so'zlar, odatda, modal so'zlar tarkibida tahlil etilmoqda. Jumladan, ha,
mayli, xo'sh, xo'p so'zlari tasdiqni

- Ha, ikkoviyam bog'chaga boradi.
 - Mayli, domlajon, siz nima desangiz shuda.
 - Ha, yo'q ... Qo'yavering ... -domlam yarim yo'lga to'xtadi. (O'.H. 38).
- Yo'q, mutlaqo, also, sira so'zlari inkorni ifodalovchi so'zlardir.
- Yo'g'e... -dedim bo'shashib. Bir-ikki osham yeb ko'rdim. Yo'q
nozanindan osh! (O'.H. 36).
 - Also, hafa bo'lish yo'q. So'rayvering!
 - Yo'q. Mana, Tashqi ishlar vazirligining ma'lumotnomasi! Bunisi
Elchixonadan olingan spravkalar. (O'.H. 80-126 betlar).

Taklif – ishora so'zlarga qo'llanishi tana a'zolarining maxsus harakati bilan
uzviy bog'liq bo'lgan ma, mang, qani, marhamat so'zlarini kiritish mumkun. Ular
tinglovchiga qaratilgan, uni biror ish-harakatni bajarishga undaydi.

- Qani, Shoniyozboy, o'tiring oshna!
- Buyuring! Ichkiliksiz buyuring!
- Marhamat, siz nema desangiz shuda. (Sh.X. 212).
 - Ma, ol!
 - E, qo'y, olmayman!
 - Yo'q, desang, aloqalarimiz buzilib ketadi-da.
 - Nima qilasan? (Sh.X.247).

³¹ Шоабдурахмонов Ш. ва б. Кўрсатилган манба. 442 бет.

Shuni alohida takidlash lozimki, soʻz-gaplarning juda koʻpchiligi boshqa soʻz turkumidan tarixiy taraqqiyot jarayonida oʻziga xos nutqiy qoʻllanish natijasida shakillangan va rivojlangan.

Yuqorida taʼkidlaganidek, nutq jarayonida ayrim mustaqil soʻzlar matnda modalsimon shunday qilib, baxtga qarshi, tovba, xudo saqlasin, undovsimonlarga erkalash maʼnoli asalim, oppogʻim, toychogʻim va undalma maʼnoli ey, doʻstlar kabi; tasdiq inkorsimonlarga boshlang koʻrinishli soʻzlar misol.

Qisqasi, soʻz-gaplarning leksik-semantik turi boʻlgan sof soʻz-gap oʻzi tarixan kelib chiqadigan soʻz turkumidan batomom uzulgan koʻpchiligi ravish, sifat, ot sifatida mutloqo qoʻllanmaydi. Soʻz-gaplashgan unsur esa oʻzlari tarixan kelib chiqqan soʻz bilan omonimik munosabat hosil qiladi va boshqa turkumdan aloqasini toʻla uzmgan boʻladi. Soʻz-gaplashayotgan unsurlarga oʻzi boshqa soʻzlar turkumi (ravish, sifat, olmosh, son, feʼl) ga tegishli, leksik soʻz-gaplarga xos maʼno va vazifada qoʻlanila oladigan birliklar kerida va buning soʻz-gapsimonlardan farqi shundaki, ushbu qatlamga oid soʻz tarixiy taraqqiyot natijasida batomom soʻz-geplarga oʻtib ketishi mumkun. Soʻz-gapsimonlar esa oʻz turkumi doirasida qoladi.

Soʻz-gaplarning sintaktik xususiyati yuqorida taʼkidlaganidek, ularning kesimlik qoʻshimchasini qabul qilmasligi bogʻlam bilan birika olmasligida. Soʻz-gaplar ham undalma, sodda gap kabi kengaygan yoyiq holda boʻla olishidir. Har bir soʻz-gap shu gapga xos boʻlgan maʼnoni ifodalashga xoslangan boʻladi. Chunonchi xa soʻzi tasdiqni ifodalaydi. Uning boʻlishsiz formasi³² xa emas, balki alohida soʻz “yoʻq”dir.

Albatta yoki shubhasiz modal soʻzi qatʼiy ichonch va tasdiqni ifodalaydi, inkor maʼnosi mutlaqo, also soʻz-gapi bilan beriladi.

Soʻz-gaplarda zamon va shaxs maʼnoasini nol koʻrsatkichli boʻlib, matnda muayanlashadi. Oʻzbek tilida gap zamon va shaxs maʼnosidan xoli boʻla olmaydi. Zero, soʻz-gaplarda zamon va shaxs son maʼnosining kontekstual aniqlanish

³² Замоновий ўзбек тили. Марфология. 449 - бет.

xususiyati bu so'zlarning asosiy sintaktik xususiyati-kesimlik qo'shimchasini qabul qilmay gap bo'lib kela olishi bilan shakillanadi.

So'z-gaplarning yana bir sintaktik xususiyatlari – gap tarkibida alohida pozitsiyada turishi, yani boshqa gap bo'lagi bilan bog'lanmasligi va o'zi gap sifatida “yashay olishi”, hamishi lisoniy alohidalikni saqlab qolishi. Chunonchi,

- Ertaga kelasizmi? – albatta.
- Engil tortingizmi qizim?
- Shukur.

So'z-gaplarning umumiy sintaktik xususiyati ular kesimlik qo'shimchasini qabul qilmagan holda gap va uning markazini tuza olishda.

Modal, undov, tasdiq-inkor, taklif-ishora kesimlik kategoriyasini tashkil etuvchi ma'nodan har biri alohida bo'rtirilgan, “yalong'och” holda yuzaga chiqadi: modallar so'zlovchining munosabatini, maylini; taklif va ishoralar shaxsga qaratilganlik ma'nosini, tasdiq va inkorlar, tasdiq-inkorlar, undovlar bo'lg'usi harakatni ifodalashga hizmat qiladi.

XULOSA

Barchaga ayonki, XX asr tilshunoslik fani uchun muhim burilish davri bo'ldi. Tilga tizim sifatida yondoshildi, til va nutq xodisasi farqlandi.

Zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazardan leksema hozirgi kunga kelib ma'naviy, sintaktik va morfologik nuqtai nazardan tasnif etila boshlandi.

Manashu asosda ishora, undov va taqlidlar sof ma'naviy asosda; ot, sifat, son, fe'llar sof morfologik asosda; bog'lovchi, ko'makchi, undov va modallar sintaktik asosda ajratiladi.

So'z-gaplar ya'ni oraliq so'z turkumlarining o'ziga xos xususiyatlari mavjud:

- Mustaqil holda gap bo'la olish; gap tarkibida ushbu gapning biror bo'lagi bilan sintaktik aloqaga kirisha olmasligi;
- O'ziga xos g'ayritabiiy ma'noga ega bo'lish;
- Bog'lamabilan ham birika olmasligi.

So'z-gaplar mustaqil gap bo'la olganligi uchun ularni semantik, funktsial so'z-gap deyishga asos bo'la oladi.

- So'z-gaplar mustaqil gap bo'la olganligi uchun, ularni semantik funktsional so'z-gap deyishga asos bo'la oladi.
- So'z-gaplarning ma'no imkoniyati chegaralangan.
- So'z-gaplar grammatik shaklni talab qilmaydi.
- So'z-gaplar boshqa so'zlar bilan birika olmasligi bilan farqlanadi.
- So'z-gaplar ma'noli qismlarga ajrala olmaydi.

Ma'naviy xususiyatga ega bo'lganligi uchun mutlaqo, also, sira, yo'q, mayli, xo'sh, xo'p so'zlarini garchi modallik xususiyati ularda aks etsa ham ularni tasdiq inkor so'zlari sifatida so'z-gap deyishga asos bor, deb hisoblaymiz. Shular bilan bir qatorda taklif ishora bildiruvchi ma, mang, qani, marhamat kabi so'zlar muloqot jarayonida qo'llanilgani uchun ular ham so'zsiz so'z-gaplar qatorida o'rganiladi.

Albatta, vaxolangki, valohialam, mutlaqo, also kabi sof so'z-gaplar bilan bir qator undovlashayotgan, modalashayotgan, inkorlashayotgan so'zlar mavjudki (to'ppa- to'g'ri, balki to'g'risi, bahtga qarshi, huddi shunday, boshlang, attang) ular nutq jarayonida o'zlarining asl ma'nosidan uzoqlashgan bo'ladi.

Zero so'z-gaplarning diyarli barchasi tarixiy taraqqiyot jarayonida mustaqil so'z turkumlaridan o'sib chiqqanligidir.

So'z-gaplarning gap tarkibida alohida o'rin egallashi, ya'ni o'zi gap sifatida yashay olishi hamisha lisoniy alohidalikni saqlab qolishi yuqorida ko'rsatilganlarning isbotidir.

So'zlarni turkumlarga ajratishda hozirga qadar ularning lug'aviy ma'nosi asos qilib olinganligi sababli, so'z-gaplar lug'aviy ma'no anglatmaslik nuqtai nazardan turlicha talqin etganligiga chek qo'yish zarurdir. So'zlarni turkumlarga ajratishda ularni semantik, morfologik va sentaktik xususiyatiga ko'ra tasnif etish zarur deb hisoblaymiz. Bizningcha so'zlar semantik nuqtai nazardan quyidagilarga ajratilmog'i zarur.

- a) mustaqil ma'no anglatuvchi so'zlar: fe'l, ot, sifat, son, ravish;
- b) nomustaqil lug'aviy ma'no anglatuvchi so'zlar: olmosh;
- c) lug'aviy ma'no anglatmaydigan so'zlar: ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.

Agarda leksemaning sintaktik tasnif nuqtai nazardan yondashiladigan bo'lsa uning nutqda boshqa leksema bilan bog'lana olish olmasligi, gap bo'lagi bo'lib kela olishi-kela olmasligi inobatga olinishi zarur deb hisoblaymiz. Mana shu nuqtai nazardan gap bo'lagi bo'lishiga xoslanmagan so'z-gaplar guruhiga kiritilib ular: modal so'z, undov so'z va taqlid so'zlardir. O'z navbatida so'z-gap boshqa so'z

bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi. O'zi mustaqil gap bo'lib kelish qobiliyatiga ya'ni ajralish xususiyatiga ega. Bir so'z bilan aytganda, akademik A.Hojiyev to'g'ri etirof etganidek hozirga qadar o'zbek tilshunosligida rus tilshunosligi asosida so'zni turlarga ajratish davom etayotgan bir paytda so'zlarni turkumlarga ajratishda qator chalkashliklar mavjuddir. Yuqorilardan kelib chiqib biz so'z-gaplar guruhini tashkil etuvchi taqlid so'zlarni, undovlarni va modal so'zlarni oraliq so'z turkumlari deb qaralayotgan fikrga qo'shilamiz. Zero, ular so'z-gap deb hisoblanadigan bo'lsa, u morfologiyaning emas balki sintaksisning ob'ekti bo'lib, qoladi. Vaholangki morfologiyaning teshirish ob'ekti so'z bo'ladigan bo'lsa lug'at tarkibidagi so'zlar biz hohlaymizmi yo'qmi ma'lum bir turkumga kiritilishi shart.

So'z-gaplarni tashkil etuvchi modallar so'zlovchining munosabatini, taklif-ishoralar shaxsga qaratilganlik ma'noni, tasdiq-inkorlar, tasdiq-inkorni, undovlar bo'lg'usi harakatni ifodalash uchun hizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пайдевори. // Баркамол авлод орзуси. – Тошкент: ЎЗМЕ, 1999.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. – Тошкент: Шарқ, 1999.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. – Тошкент.: “Манавият”, 2008.
5. Маҳмудов Н., Нурмонов А., Собиров А., Набиева Д. Она тили. 6-синф учун дарслик. – Тошкент: Тасвир, 2009.
6. Маҳмудов Н., Нурмонов А., Собиров А., Набиева Д., Мирзааҳмедов Т. Она тили. Умумтаълим мактабларнинг 7-синфи учун дарслик. – Тошкент: Маънавият, 2009.
7. Қодиров М., Неъматов Н., Абдурахмонова М., Сайфуллаева Р. Она тили. Умумтаълим мактабларнинг 8-синфи учун дарслик. – Тошкент: Чўлпон номидаги нашриёт, - матбаа ижодий уйи, 2010.
8. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006.
9. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева С., Қурбонова М., Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2009.
10. Бобоколомова Р. Ўзбек тилида семантик –функционал шакилланган сўз-гаплар ф.ф.н. дисс.автореф. – Тошкент: 2000.

11. Замонавий ўзбек тили. Морфология. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008.
12. Зикриллаев Ғ. Истиқлол ва адабий тил. – Тошкент: Фан, 2004.
13. Исхаков Ф. лексико – грамматическая классификация слоф или частирече в тюркиских языка. Москва: 1956.
14. Исоқов З.С. Сўзларни туркумларга ажратишнинг мантикий асослари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2003. № 6.
15. Лутфуллаева Д. Ўзбек тилининг айрим морфонаграмматик воситалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2010. № 3.
16. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
17. Миртожиев М. Ёрдамчи сўзлар валентлиги // Ўзбек тили ва адабиёти. 2010. № 3.
18. Муродуллаева О. Ўзбек тилида олмошларнинг мўътадиллашуви // Ўзбек тили ва адабиёти. 2010. № 3.
19. Негматов Е. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент, 1985.
20. Неъматов С., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
21. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш, Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001.
22. Нурмонов А., Саримсоқов Б. Тил системасида сўзнинг ўрни ва сўзларнинг туркумларига ажрашиш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1999. № 5.
23. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
24. Фозилов Е. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Тошкент. Фан, 1965.
25. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент. Ўқитувчи, 1980.

26. Елтазаров Ж.Д. Сўз туркумларининг ўзаро алоқаси ва кўчиши. Д.Д.А. – Тошкент. 2006.
27. Ўзбек тили грамматикаси. I том. – Тошкент. Фан, 1975.
28. ЎзСЕ. 10 – Тошкент. 1978.
29. ЎзСЕ. III – Тошкент. 1972.
30. Ғуломов А., Абдуллаев И., Маърунов З. Ўзбек тили дарлиги. 5-6-синфлар учун. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988.
31. Ҳожиёв А. Ўзбек тилшунослигининг долзарб масаллари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007. № 4. 2009. № 5.
32. Ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент: Фан, 1957.